SLOVENSKÁ REČ

časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum slovenského jazyka

HLAVNÝ REDAKTOR
Štefan Peciar
VÝKONNÝ REDAKTOR
Ladislav Dvonč
REDAKČNÁ RADA
Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Mária Ivanová-Šalingová, Eugen Jóna, Ján Kačala, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Pavel Ondrus, Štefan Peciar, Jozef Ružička
REDAKCIA
Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

Š. Ondruš, Pôvod slovesa *vravieť* . . . 273
K. Buzássyová, *Doska, platňa, tabuľa* a ich české ekvivalenty 284
J. Lauková, Akcelerácia v stavbe románu Pole neorané 291
J. Doruľa, Z histórie slova *rab* v slovenčine . 299
M. Majtán, Prezývky v literárnom diele Boženy Slančíkovej Timravy 305
K. Palkovič, Slovenský etymologický slovník Rudolfa Skotnického 312

SPRÁVY A POSUDKY

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1970. J. Horecký . 317
Nová bibliografia slovenskej jazykovedy. J. Mistrík 319
J. Mistrík, Kompozícia jazykového prejavu. J. Lauková 320
I. Kotvan, Rukopisy univerzitnej knižnice v Bratislave. K. Habovštiaková 323
Slovník spisovného jazyka českého IV. Š. Peciar 325
F. Svěrák, Brněnská mluva. J. Štolc . . . 329

ROZLIČNOSTI

O slovných spojeniach zdravé jadro, bytové jadro. M. Ivanová-Šalingová . . . 332
Povidne, nie po vidne. M. Marsinová . . 334
Adjektíva typu koľkodňový v slovnej zásobe slovenčiny. M. Marsinová 335

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 36 — 1971
ČÍSLO 5

Šimon Ondruš

PÔVOD SLOVESA *vravieť*

V štúdii o význame a pôvode slovies *hútať — hútoriť*[1] sme poukázali na skutočnosť, že stredná slovenčina a tým aj spisovný slovenský jazyk má pre význam „cogitare" popri všeobecne slovanských slovesách *myslieť* a *dumať* aj špecificky sloven., resp. strsloven. synonymné sloveso *hútať*. S týmto špecificky strsloven. slovesom je geneticky súvzťažné východoliptovské a oravské *hútoriť*, ako aj vsloven. *hutoric* „hovoriť", ktoré má preukazné responzie v ukrajinčine, bieloruštine a ruštine.

Stredná a tým aj spisovná slovenčina má špecifickú lexikálnu jednotku nielen vo významovej oblasti „cogitare", ale aj vo významovej oblasti „dicere". Týmto špecificky strsloven. slovesom z významovej oblasti hovorenia je sloveso *vravieť*. Východná slovenčina toto sloveso nepozná a pre západnú slovenčinu nie je typické. Preto A. Bernolák vo svojom *Slowári* na strane 4019 pred heslom *wrawet* má hviezdičku. To znamená, že sloveso hodnotí ako „vulgare, i. e. culinare et barbarum vocabulum", t. j. „ľudové, nekultivované, kuchynské slovo". Obdobné hodnotenie má A. Bernolák v c. d. na str. 322 aj pri slovách *hútoriť, hútor, hútorení*. V tomto hodnotení sa jednoznačne ukazuje fakt, že Bernolák bral za základ spisovnej normy v lexikálnej oblasti zsloven., resp. trnavský úzus. Hoci slovesá *hútoriť* a *vravieť* poznal (zaiste zo svojej rodnej Oravy), predsa stav v západnej kultúrnej slovenčine trnavského centra mu nedovoľoval uznať tieto slovesá za spisovné.

Sloveso *vravieť* ako neutrálny synonymný ekvivalent slovesa *hovoriť* nepozná nijaký iný slovanský spisovný jazyk. O tom, že v slovenčine je sloveso *vravieť* takmer plnohodnotným synonymom slovesa *hovoriť*, svedčí okrem iného veľmi výrečne aj jeho frekvencia. Podľa zistenia sloven. frekvenčného slovníka má sloveso *hovoriť* frekvenčný rang 74, sloveso *vravieť* frekvenčný rang 147. Ak zoberieme do úvahy aj dokonavé sloveso *po-*

[1] Š. Ondruš, *Význam a pôvod slovies* hútať — hútoriť, SR 35, 1970, 332—340.

vedať s frekvenčným rangom 54,[2] ukáže sa, že trojica sloven. slovies *povedať — hovoriť — vravieť* je v tom istom frekvenčnom pásme ako trojica čes. slovies *říci — říkati — mluviti,* z ktorých *říci* má frekvenčný rang 52, *říkati* 121 a *mluviti* 128. Naproti tomu má v češtine sloveso *hovořiti* oveľa nižšiu frekvenciu ako v slovenčine, stojí vo frekvenčnom rangu až na 1234. mieste.[3]

Ako je pre češtinu typické neutrálne sloveso hovorenia *mluviti* a pre poľštinu *mówić,* pre slovenčinu je takýmto charakteristickým prvkom vo významovej oblasti slovies dicendi sloveso *vravieť.*

Fakt, že sloveso *vravieť* je typické pre strsloven. jazykovú oblasť, nepokladáme za náhodný. Súvisí so známym javom, že str. slovenčina má od najstarších čias fonologické, morfologické, syntaktické črty, ktorými sa viaže na južnoslovanskú jazykovú oblasť. V slovnej zásobe táto strsloven.-jslov. väzba nebola doteraz v potrebnej miere prebádaná.[4] Ako ukážeme nižšie, sloveso *vravieť* je jedným z tých lexikálnych prvkov strsloven. jazykovej oblasti, ktorý má najpreukaznejšiu genetickú väzbu jslov. jazykovej oblasti.

Akú má genézu sloven. sloveso *vravieť?*

Jedným z efektívnych spôsobov, ako prísť na stopu prvotnej významovej motivácie slov a tým aj na stopu genetických vzťahov slov, je sledovanie aktualizovaných synoným v umeleckej reči, najmä v próze. Pre spisovateľa je typické, že nechce byť stereotypný, jednotvárny, nechce často opakovať tie isté výrazové prostriedky. Liekom proti chorobe častého opakovania slov sú synonymá. Pretože základných synoným pre ten istý význam niet v nijakom jazyku veľa, prichádzajú na pomoc kontextovo aktualizované synonymá, t. j. také slová, ktoré vstupujú do žiadaného synonymného vzťahu nie svojím základným, primárnym významom, ale iba svojím preneseným čiže kontextovo silne podmieneným významom.

Prieskumom slovnej zásoby v románe *Kto seje vietor* sme zistili, že M. Urban v uvedenom diele[5] používa ako kontextovo silne podmienené synonymá pre základné slovesá hovorenia slovesá *hodiť — pohodiť, hádzať — pohadzovať:*

„Aspoň bude koniec tejto hnusnej neistote" — *pohadzoval si,* hoci aj tu sa už povrávalo, že Nemci v Poľsku robia zo Židov mydlo (484).

---

[2] J. Mistrík, *Frekvencia slov v slovenčine,* Bratislava 1969, 132—134.

[3] J. Jelínek — J. Bečka — M. Těšitelová, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce,* Praha 1961, 101—102, 108.

[4] E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny,* Bratislava 1963, 37—38 konštatuje: „Z takzvaných juhoslovanských znakov slovenčiny... v oblasti lexikálnych zhôd bude potrebné ešte príslušné bádanie... ostáva oblasť lexikálnych zhôd juhoslovansko-slovenských ešte celkom nedotknutá".

[5] M. Urban, *Kto seje vietor,* Bratislava 1964, 742 strán.

Pristavili sa, naberali dych a on počul, ako si *pohadzujú:* „To v Apolke" (301).

V týchto vetách má sloveso *pohadzovať si* význam „vravieť si, hovoriť si, povrávať si".

Vlado napokon podišiel k obloku a zamyslene *pohodil:* „Tak teda vyzerá tá naša samostatnosť" (19).

„Keď som už tu" — *pohodil* na vysvetlenie — „musím zavolať Bratislavu" (60).

„Oholia našu Črchličku ako hen Borsučô" — *pohodil* Juríkom trpkastým hlasom (164).

Aj tu sloveso *pohodiť* znamená „povedať".

Každému čitateľovi Urbanovho románového textu je očividné, že sloveso *pohadzovať, pohodiť* nie je v uvedených vetách použité vo svojom základnom význame „iacere", ale v kontextovo silne podmienenom význame „dicere".

Obdobne využíva Urban aj sloveso *uroniť, ráňať:*

Povedal, čo chcel, uľavilo sa mu, a tak už len ponárajúc sa znova do seba, do svojej samoty, hundravo *ráňal:* „Veď čože..." (54).

Ale Poliaci, poľský národ... dával všetko dokopy, prepletal citovými vzťahmi, až napokon hlucho *uronil:* To je strašné (173).

A vstávajúc zo stoličky, hlucho *uronil:* Horšie je, bračok, že sa musíme rozísť (174).

M. Urban využívaním slovies so základným významom „hodiť, hádzať" v kontextovo podmienenej funkcii „hovoriť" nepredstavuje výnimočný prípad. Ruskí spisovatelia obdobne využívajú rus. sloveso *roňať,* napr.:

Kogda sprašivali: — Kde nachoditsja Kara Zacharovna? — on *roňal:* K mužu pojechala.[6]

O tom, že nejde o jav výnimočný ani náhodný, ale o istý druh sémanticko-štylistickej univerzálie, podáva preukazné svedectvo krásna veta zo *Slova o pluku Igorovom,* kde čítame:

Togda velikyj Svjatoslav *izroni* zlato slovo slezami směšeno i reče:...[7]

Obdobnú syntagmaticky podmienenú významovú diferenciáciu pozná aj maďarské sloveso *ejt,* ktoré popri pôvodnom základnom význame „nechať padnúť, hodiť, pustiť" znamená aj „vysloviť, povedať".[8]

Sloveso *kydať,* resp. psl. *kydati* v odvodenej podobe *kyd-s-ati* > *kycati* prešlo v hanáčtine s hláskovou zmenou *y* > *e* od významu „hádzať" k vý-

---

[6] Veta je z románu I. Serafimoviča *Gorod v stepi.* Uvádza *Slovar' russkogo jazyka* III, Moskva 1959, 967.

[7] Citované z diela R. Jakobsona *Selected Writings* IV, Slavic Epic Studies, The Haag — Paris 1966, 141.

[8] *A magyar nyelv történeti — etimológiai zsótára* I, Budapest 1967, 731: *ejt* 1. esését okozza, fällen... 5. kimond, aussprechen.

znamu „veľa hovoriť, hovoriť nezmysly, tárať“.[9] V tomto pejoratívnom význame ako silne expresívne sa rozšírilo v celej češtine, ba často sa používa pod vplyvom češtiny aj v hovorovej slovenčine ako konkurent sloven. „tárať“.

Slovesá z významovej oblasti „hádzať“ tvoria iba jednu vrstvu pomerne širokého významového poľa tranzitívnych pohybových slovies.

Tak ako slovesá s významom „hádzať“, aj ostatné tranzitívne pohybové slovesá sa využívajú popri základnom význame aj v syntagmaticky silne podmienenom význame „hovoriť“, resp. v širšom význame „vydávať zvuk, robiť šum“. Platí to o všetkých tranzitívnych, resp. kauzatívnych pohybových slovesách, napr. o slovesách významu „hnať“, „tlačiť“, „biť“, „niesť“, „viesť“, „posielať“ atď. Synchrónna aj diachrónna významová analýza slovies pohybu to preukazne potvrdzuje.

Grécke sloveso *agesthai* má primárny tranzitívny význam „hnať“, ale v syntagmaticky úzko podmienených kontextoch znamená aj „hovoriť“. V Homérovej reči spojenia *mython tina dia stoma agesthai* v doslovnom preklade znamená „hnať reč o niečom“, ale vo „voľnom“ preklade znamená „hovoriť o niečom“. Ak je z kontextu jasné, že sloveso *agesthai* nie je intenčne zamerané na živé bytosti, na ľudí alebo zvieratá, ale na zvuky, slová, reč, v tom prípade môže intenčný objekt *mython* vypadnúť, pričom sloveso *agesthai* má význam „hovoriť, povedať“, nie „hnať“. Obdobne gr. syntagma *aletheian agesthai* znamená v doslovnom preklade „hnať pravdu“, ale vo „voľnom“ preklade „hovoriť pravdu“.[10] Je to v podstate ten istý sémanticko-štylistický jav ako využívanie slovies *hodiť, pohadzovať* vo význame „povedať, hovoriť“ u M. Urbana.

Obdobne lat. sloveso *agere* so základným významom „hnať“ znamená v syntagmaticky užšie podmienenom využití aj „hovoriť“. To isté platí o jeho deriváte *agitare*. Nečudo preto, že od základného *agere* odvodené *agio* > *aio* (zánik *-g-* v intervokalickej polohe obdobne ako *magior* > *maior*) má už význam „hovoriť“ ako základný, nie druhotný.[11]

Lat. sloveso *pellō* so základným významom „dávať do pohybu, hnať, biť“ v predponovej odvodenine *ad-pellō* znamená nielen „prihnať“, ale aj „osloviť, nazývať, volať (sa), apelovať, interpelovať“.[12]

---

[9] V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého,* Praha 1968, 313.

[10] I. Ch. Dvoreckij, *Drevnegrečesko-russkij slovar',* Moskva 1958, 29.

[11] M. Petschenig, *Der kleine Stowasser. Lateinisch-deutsches Schulwörterbuch,* München 1968, 50: *agō* A. bewegen... D. besprechen; *agitō* I. bewegen... III. besprechen; str. 52 *āiō* < *agiō* „sprechen“. A. Walde – J. B. Hoffmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* I, Heidelberg 1965, 24: *āiō* „bejahe, behaupte, sage“ aus *agiō*.

[12] A. Walde – J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* I, Heidelberg 1965, 59: 1. *appello* „treibe heran“, 2. *appello* „spreche an, rede an...“, *compello* „rede an...“ zu *pellere* „stossen, treiben“.

V zhode s touto sémanticko-syntaktickou tendenciou je aj významová členitosť maď. slovesa *hajt,* ktoré popri základnom význame „hnať" znamená aj „hovoriť často to isté, opakovať viackrát niečo, húsť": *egyre azt hajtja = stále to hovorí, stále to opakuje, stále to hudie.* To isté platí o jeho odvodenine *hajtogat: hiába hajtogatta, senki sem hitt neki = márne to hovoril* (opakovane), *nikto mu neveril.*[13]

Ako sme uviedli už v štúdii o slovesách *hútať — hútoriť,* aj slovenčina v ľudovej reči pozná takéto využitie slovesa *hnať, honiť.* Svedčí o tom veta z Dobšinského povestí:

Ale táto štebeta, ako trochu k rozumu prišla, neprestala to jedno *honiť* (= hovoriť), že či ona žiadnych bračekov nemala.[14]

Významový posun „hnať, tlačiť > „hovoriť" nastal aj vo vývine psl. slovesného základu *trew-, trow-, traw-, trū > try-.* V odvodenine *try-zn-,* známej práve z oblasti sloven. jazyka (Orava, Turiec, západný Liptov), má tento základ význam „hovoriť", a to v slovese *trýzniť,* resp. foneticky *trízniť.* O prvotnom význame „hnať, tlačiť" v slovesnom základe *trew-, trow-, traw-* svedčí rus. sloveso *traviť* v uvedenom význame. O genéze sloven. *trýzniť* „hovoriť" budeme obšírnejšie písať v inej štúdii.

Ďalšiu skupinu tranzitívnych pohybových slovies, ktoré sa využívajú aj vo funkcii slovies dicendi, predstavujú slovesá významu „niesť, viesť".

Lat. a gr. sloveso *ferō* „nesiem" má aj druhotný význam „hovorím". Svedčí o tom známa lat. štvorica synoným *dicitur, narratur, traditur, fertur* „hovorí sa", z ktorých iba prvé dve majú základný význam „hovorí sa", kým nasledujúce dve majú primárny význam tranzitívno-pohybový a vo funkcii „hovoriť" sa využívajú iba druhotne. Vo veľkom starogrécko-ruskom slovníku od I. Dvoreckého pod heslom *ferō* nachádzame ako 1. ekvivalent rus. sloveso *nesti,* ako 22. rus. ekvivalent „raznosiť povsjudu, razglašať,, utverždať, razskazyvať", ako 22. ekvivalent pri gr. imperatíve *fere!* rus. *skaži!*[14a]

V zhode s takouto významovou diferenciáciou tohto lat. a gr. slovesa je aj významové využitie slovanského slovesa *nesti* v bulharčine, kde popri základnom význame „niesť" znamená aj „hovoriť", porov. bulh. spojenie *iz grada se* nosi = *po meste sa* rozpráva.

Slov. responzibilná morféma gr.-lat. *ferō,* t. j. psl. slovesný koreň *ber-* v ablautovej obmene *bor-* s pôvodným významom „niesť" a druhotným významom „brať" nadobudol na území maked. jazyka význam „reč, slovo,

[13] *A magyar nyelv értelmező szótára* III, Budapest 1960, 51. – J. Hvozdzik, *Zovrubný slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský* II, Košice 1933, 288–289.

[14] P. Dobšinský, *Prostonárodné slovenské povesti* I, Bratislava 1966, 109.

[14a] I. Ch. Dvoreckij, *Drevnegrečesko-russkij slovar'* II, Moskva 1958, 1719–1720.

hovor, hovoriť". Porov. maked. vety *Vašeto dete* zboruva *li vek'e* = *Vaše dieťa už* hovorí? Zboruvaat *na razni ezici* = Hovoria *rôznymi jazykmi.* Zborot *ne e za toa* = Reč *nie je o tom. Sladok* zbor *i železna porta otvora* = *Sladké* slovo *i železnú bránu otvorí* (príslovie).[15]

Pre zisťovanie motivácie slovies hovorenia je veľmi inštruktívna aj vývinová sémantická diferenciácia psl. slovesa *praviti,* ktoré má obdobný významový vývin ako doteraz uvedené tranzitívne pohybové slovesá. Pre stsl. *praviti* uvádza Miklosich gr. a lat. ekvivalenty *euthynein, dirigere; hodegein, ducere; kybernan, gubernare*".[16] Stsl. sloveso *praviti* má teda očividne tranzitívny pohybový význam „viesť, riadiť, spravovať". Na značnej časti slov. jazykového územia nadobudlo toto sloveso význam „hovoriť", a to alebo v základnej podobe *praviti* (čeština, poľština, slovinčina), alebo v odvodenej prefixálnej podobe *vy-, raz-, roz-pravjati,* porov. bulh. *raspravja* „rozprávam", maked. *raspravi* „rozpráva", čes. *vyprávět,* naše sloven. *rozprávať, vyprávať.*

O tom, že stsl. *praviti* „viesť, riadiť, panovať" je geneticky totožné so slov. slovesom *praviti* „hovoriť, rozprávať", podáva veľmi preukazné svedectvo sliez. sloveso dicendi *rządzić* „rozprávať". Na veľkej časti sliez. nárečí sa totiž nepoužíva čes.-poľ. sloveso *mluviti — mówić,* ale špecificky sliez. sloveso dicendi *rządzić.* Porov. sliez. my rządzimy *tyľko po śląsku* — my hovoríme *iba po sliezsky.*[17] Je pritom evidentné, že sliez. *rządzić* je geneticky totožné s čes. *říditi,* sloven. *riadiť,* resp. s psl. *rędіti* „viesť, riadiť". Responzibilnosť stsl. *praviti* „viesť, riadiť" a zslov. *praviti* „hovoriť", ako aj responzibilnosť čes.-sloven. *říditi — riadiť* „viesť, spravovať a sliez. *rządzić* „hovoriť" nám jasne dokazuje, že Machkovo váhanie geneticky spájať *praviti* „hovoriť" a *praviti* „viesť, riadiť, resp. *pravъ* „pravý" je neopodstatnené.[18]

Synchrónnou aj diachrónnou významovou analýzou slovies pohybu možno preukazne zistiť, že tá istá lexéma môže byť nositeľkou tranzitívneho aj intrazitívneho pohybového významu podľa toho, či je alebo nie je obsadené objektové intenčné pole v štruktúre vety. Na túto významovú a tým aj syntaktickú dvojakú valenciu slovies pohybu možno uviesť veľké množstvo príkladov z rozličných jazykov.

Anglické sloveso *to walk* ako intranzitívum znamená „ísť, chodiť, krá-

---

[15] *Rečnik na makedonskiot jazik* I, Skopje 1961, 248—249.

[16] F. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum,* Vindobonae 1862—1865, 655.

[17] Za informácie o sliezskom slovese *rządźić* „hovoriť" ďakujem prof. R. Oleschovi, riaditeľovi Slovanského ústavu na univerzite v Kolíne nad Rýnom, u ktorého som hosťoval v rokoch 1968 a 1969 ako profesor slovenskej a českej jazykovedy.

[18] V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého,* Praha 1968, 481.

čať, prechádzať sa", ako tranzitívum znamená napr. „viesť": to walk *a horse up a hill* = viesť *koňa hore kopcom.* Obdobne angl. *to fly* ako intranzitívum má význam „letieť, utekať, hnať sa, rútiť sa", ako tranzitívum má význam podľa konkrétneho obsadenia objektového vetného poľa napr. „viesť, riadiť" (lietadlo), „púšťať" (šarkana) ap. Stčes. *chvátati* ako intranzitívum znamenalo „utekať, ponáhľať sa", ale ako tranzitívum malo význam „chytať, brať". Iná ablautová obmena toho istého slov. slovesa žijúca v srbochorv. *chitati* má intranzitívny význam „utekať", tranzitívny význam „hádzať, kydať".

O genetickej totožnosti slovies intranzitívneho pohybového významu „ísť, bežať, pohybovať sa" a tranzitívneho pohybového významu „niesť, viezť, hádzať, hnať . . ." podávajú očividné svedectvo najmä také jazyky, ktoré majú vypracované systémové tranzitívno-kauzatívne morfémy, t. j. najmä aglutinujúce jazyky, ako sú napr. jazyky turkotatarské, ugrofínske a i. V uzbečtine *kel-mok* znamená „ísť, prichádzať", kauzatívno-tranzitívne *kel-tir-mok* znamená „prinášať, privážať". Neprechodné uzbecké *kir-mok* značí „vchádzať, vstupovať", prechodné *kir-giz-mok* značí „voviesť, vniesť, voviezť". Obdobne uzbecké *ket-mok* je „ísť, odchádzať", tranzitívne *ket-iš-mok* je „odnášať, odvážať".[19]

Rovnako veľmi časté sú prípady, že slovesá so základným tranzitívnym významom „hnať, viesť, viezť, hádzať, posielať . . ." majú v intranzitívnom použití význam „ísť, utekať ap.". Porov. stgr. *elaunō* so základným významom „ženiem, vediem, bijem . . .", s intranzitívnym významom „idem, cestujem".[20] Obdobne stgr. *stellō* znamená 1. posielam, pripravujem, vediem, 2. idem, odchádzam.[21] Srbochorv. *chitam* znamená 1. hádžem, kydám, 2. ponáhľam sa, utekám. Slovenské *šibať, šibnúť* má tranzitívny význam „biť, udrieť, hodiť", intranzitívny význam „pobehnúť, zutekať". Čes. *táhnout* aj sloven. *ťahať* ako tranzitívum značí „trahere", ako intranzitívum značí „ísť, letieť". (Porov. Sládkovičovu vetu *Už ja domov* ťahám (= idem); čes. názov filmu *Jeřáby* táhnou = *Žeriavy* letia.) Otázka, či tu sloven. a čes. sloveso odzrkadľuje významovú diferenciáciu nem. *ziehen,* alebo ide o samotný jav v týchto jazykoch, nie je pre posúdenie responzibilnosti významov „ťahať" a „ísť, letieť" relevantná. Porov. nem. *ziehen* 1. ťahať, 2. ísť, letieť: *in den Krieg ziehen* = ísť *do vojny; die Schwalben* ziehen *nach dem Süden* = *lastovičky* letia *na juh.* Responzibilnosť tranzitívneho a intranzitívneho pohybového významu možno pokladať za jazykovú univerzáliu. Príklady na túto responzibilnosť možno uvádzať z ja-

---

[19] *Uzbeksko-russkij slovar',* Moskva 1959, 207, 210, 213.
[20] I. Ch. Dvoreckij, c. d., 508.
[21] I. Ch. Dvoreckij, c. d., 1501.

zykov takmer v neobmedzenej miere. Porov. ešte angl. *to fling* s tranzitívnym významom „hodiť, šmariť", s intranzitívnym významom „ponáhľať sa, rútiť sa", rus. nárečové (olonecké) *stilibať* 1. tĺcť, trepať, 2. rýchlo utekať, rútiť sa.[22]

Naša doterajšia významová segmentácia tranzitívnych a intranzitívnych slovies pohybu vedie k postaveniu týchto všeobecne platných téz:

1. tranzitívne slovesá pohybu sú responzibilné so slovesami hovorenia;
2. tranzitívne slovesá pohybu sú responzibilné s intranzitívnymi slovesami pohybu.

Z faktu, že tranzitívne slovesá pohybu sú responzibilné s intranzitívnymi slovesami pohybu, a z faktu, že tranzitívne slovesá sú responzibilné so slovesami hovorenia, plynie logický záver: slovesá dicendi sú responzibilné nielen s tranzitívnymi, ale aj s intranzitívnymi slovesami pohybu. Túto našu „teoretickú" implikáciu potvrdzuje sémantická diferenciácia slovies pohybu v intranzitívnom použití.

Turecké sloveso *gitmek* znamená „idem", ale v spojení s morfémou *dikine* „proti" znamená „hovoriť proti, protirečiť"; srbochorv. *bavrľati* má intranzitívny pohybový význam „chodiť sem a tam, túlať sa, tárať sa", ale znamená aj „veľa hovoriť, tárať";[23] lit. *aldavoti* značí „chodiť bez cieľa, potĺkať sa, túlať sa", ale aj „veľa hovoriť, robiť krik, trepať, tárať";[24] rus. *koltať* 1. chodiť kolísavo, kuľhať, 2. hovoriť, 3. veľa hovoriť, tárať; angl. *to dodder* 1. chodiť kolísavo, tackať sa, 2. veľa hovoriť, tárať;[25] rus. *boltatsja* značí „potĺkať sa, túlať sa", *boltať* značí 1. tĺcť, 2. hovoriť dve na tri, tárať;[26] porov. aj naše sloven. *tárať sa* „chodiť sem a tam, blúdiť" — *tárať* „veľa a zbytočne hovoriť"; lit. *bliaukti* 1. utekať, tiecť, kvapkať, 2. hovoriť neslušné reči.[27]

Doterajšia významová segmentácia tranzitívnych a intranzitívnych slovies pohybu a ich responzibilnosť so slovesami hovorenia vedie k implikácii:

Ak je sloven. sloveso *vravieť* hláskovo-morfematicky responzibilné so slov. slovesami s intranzitívnym pohybovým významom a s tranzitívnym pohybovým významom, ide o geneticky totožné slovesá.

Sloven. korenná morféma slovesa *vravieť* „dicere" má alebo psl. základ *vorv-*, ktorý sa po metatéze zákonite zmenil na *vrav-*, alebo psl. základ

---

[22] M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch* III, Heidelberg 1968, 14.
[23] I. I. Tolstoj, *Serbsko-chorvatsko-russkij slovar'*, Moskva 1957, 25.
[24] E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch* I, Heidelberg 1962, 6.
[25] H. Messinger — W. Rüdenberg, *Langenscheids Handwörterbuch, Englisch*, Berlin — München — Zürich 1966, 357: *dodder* 1. schottern, wackeln, schwanken, 2. blöde reden, quasseln.
[26] M. Vasmer, c. d. I, 604.
[27] E. Fraenkel, c. d. I, 49.

vrōv-, čiže oproti hláskovej štruktúre C^1 V C^2 C^3- variant C^1 C^2 V C^3-, pričom základný vokál V mal zdĺženú podobu. Bez ohľadu na to, či išlo o psl. hláskovú podobu *vorv-* alebo *vrōv-*, nulový stupeň k týmto podobám mal hláskové zloženie *vr̥v-*. A práve tento nulový stupeň koreňa žije v južných slov. jazykoch vo funkcii pohybového slovesa, čo je v plnej zhode s vyššie konštatovanou responzibilitou slovies dicendi a slovies movendi.

Maked. sloveso *vrvi* má významy 1. ísť, chodiť, 2. utekať, míňať sa: *vremeto mi* vrvi *mnogu brzo* = *čas mi* uteká (míňa sa) *veľmi rýchlo*, 3. viesť: *ovoj pat* vrvi *za seloto* = *táto cesta* vedie *do dediny*, 4. byť v obehu, mať cenu: *ovie pari ne* vrvat *kaj niv* = *tieto peniaze* nie sú *u nich* v obehu, nemajú cenu, 5. dobre ísť v predaji, dobre sa predávať: *ovaa stoka* vrvi *dobro* = *tento tovar* sa dobre predáva (ide hore).[28]

Bulh. sloveso *vъrvja* má významy: 1. ísť, chodiť (pešo), 2. ísť (na koni, na voze), jazdiť, 3. plávať, plaviť sa: *led* vъrvi *po rekata* = *ľad* pláva (ide) *po rieke*, 4. bežať, tiecť: *rekata* vъrvi *brzo* = *rieka* tečie *rýchlo*, ako aj ďalšie prenesené významy.

Maked. *vrvi* a bulh. *vъrvja* svedčí o tom, že psl. sloveso *vrvěti* zachovalo vo východnej jslov. oblasti pôvodnejší, „čistejší" intranzitívny pohybový význam „ísť, utekať", kým v západnej jslov. oblasti, v srbochorvátčine a slovinčine, má toto sloveso „zatemnený" pohybový význam, ale predsa zostalo vo sfére slovies pohybu.

Vuk Karadžić vsrb. *vrveti*, zsrb. *vrviti*, jzsrb. *vrvjeti* a spisovnému srb. *vrvljeti* dáva nem. ekvivalent *wohinströmen, wimmeln*, mennej odvodenine *vrvljenje* nem. ekvivalent das *Gedränge von hinströmenden Menschen*, lat. ekvivalent *turba properantium*. Ide teda o význam „tmoliť sa, hmýriť sa, hemžiť sa", resp. „hemženie, trma-vrma".[29]

Obdobne pri slovin. *vrveti* má Pleteršnik nem. ekvivalent *wimmeln: polno ljudi* vrvi *po uliciach* = *plno ľudí chodí, tmolí sa, hemží sa po uliciach*. Pre odvodeninu *vrvetati* udáva nem. *hin* und *herschweben*, pre *vrvnja das Gewimmel, das Gedränge* čiže „hemženie, trma-vrma, tlačenica".[30]

Prechod od pohybového významu k významu „zvukovému" pri jslov. základe *vr̥v-* veľmi preukazne napovedá srbochorv. *vrvor* „štebot, štebotanie", odvodené od slovesa *vrveti, vrvljeti*.[31]

Prechod od pohybového k zvukovému významu nenastal však iba v srbochorv. odvodenine *vrvor*. Iná ablautová obmena toho istého psl. koreňa,

---

[28] *Rečnik na makedonskiot jazik* I, Skopje 1961, 82.
[29] V. S. Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima*, u Beču 1852, 74.
[30] M. Pleteršnik, *Slovensko-nemski slovar*, drugi del, v Ljubljani 1895, 802.
[31] J. Jurančič, *Srbskochorvatsko-slovenski slovar*, Ljubljana 1955, 1105.

stupeň *verv-* má v bulh. nárečiach ako základný význam zvukový, význam hovorenia. Ide o bulh. nárečové sloveso *vrevja,* ktoré má v nárečovej oblasti Banska význam „rozprávam", v oblasti Debărskej význam „bľabocem, táram", v oblasti Trnova význam „hovorím", v oblasti Karnalovo, Petričko a Solunsko význam „mnoho hovorím, táram". Obdobne odvodeniny *vrevež* „rozhovor", *vreval, vrevadžija* „hovorka, vravko, táraj".[32]

Ten istý pôvod pripisujeme aj bulh. *vrjava* zo staršieho *vrěva* „šum ot govorene, vikove i krjasaci", nárečové „duma, govor", sloveso *vrevim* v západnej oblasti s významom „hovorím".[33]

Na základe konfrontácie uvedených jslov. slovies pohybu a slovies hovorenia so sloven. *vravieť, vrava* môžeme rekonštruovať pre psl. tri ablautové stupne geneticky toho istého koreňa, a to nulový stupeň **vŭrv-,* zachovaný v jslov. slovesách pohybu a v srbochorv. „zvukovom" slove *vrvor* „štebotanie", plný jasný stupeň ablautu **verv-,* zachovaný v bulh. „zvukových" slovách *vrevja, vrevim* „hovorím, bľabocem", *vrjava* < *vrěva* „vrava", a plný temný stupeň **vorv-,* zachovaný v slovenčine v slovese *vravieť,* resp. v podst. mene *vrava.*

Zostáva osvetliť, aký je vzťah medzi sloven. *vrava* < **vorvā,* bulh. *vrjava* < *vrěva* < **vervā* a moravským valašským *vřava* a poľ. *wrzava.* Rekonštrukcia tejto morav.-poľ. lexémy robí doteraz veľké ťažkosti. Machkovu rekonštrukciu *vor-java* a jej spájanie so základom *vŭrv-* nemožno totiž z hláskových dôvodov vôbec prijať.[34] Brückner bol pri rekonštrukcii poľ. *wrzawa* bezradný. Podľa nášho názoru vyplývajú tieto ťažkosti z toho, že sa morav. valašské *vřava* a poľ. *wrzawa* pokladajú za pôvodné domáce slová.

Fakt, že domovinou mor. *vřava* je tá oblasť morav. nárečí, ktorá celkove prebrala značné množstvo slov zo slč., ako aj pravdepodobný predpoklad, že poľ. *wrzawa* sa rozšírilo z južného Poľska, oprávňuje nás postaviť pre výklad morav. valašského *vřava* a poľ. *wrzawa* tieto dve možnosti:

1. Morav. valašské *vřava* aj poľ. *wrzawa* bolo prevzaté zo slovenčiny. Sloven. *vrava* po prechode na Moravu, pretože nemalo oporu v domácom jazykovom povedomí, skrížilo sa s domácim synonymným slovom *vřesk.* Výsledkom kontaminácie *vrava* + *vřesk* je podoba *vřava.* Rovnako po prechode sloven. *vrava* na poľ. oblasť, kde taktiež nemalo oporu v domácej slovnej čeľadi, nastala kontaminácia *vrava* + *wrzask.* Náš predpoklad, že sloven. *vrava* sa dostalo na Moravu, je prijateľný i pri poznatku, že sloveso *vravieť,* resp. substantívum *vrava* nie je typické pre západné, ale pre

---

[32] *Bŭlgarski etimologičen rečnik,* svezka III, Sofia 1964, 183.
[33] *Bŭlgarski etimologičen rečnik,* svezka III, Sofia 1964, 193.
[34] V. Machek, c. d., 702.

stredné Slovensko. Na Moravu sa totiž v období valašskej kolonizácie dostalo mnoho slov práve z oblasti strsloven., ktorá bola najviac osídlená valašskými pastiermi.

2. Je známe, že z čes.-morav. jazykovej oblasti bola valašskou kolonizáciou zasiahnutá hlavne východná Morava (Valašsko) a z poľ. jazykovej oblasti južné Poľsko. Svedčí o tom rozšírenie typických valašských slov, napr. *bača, bryndza, salaš, kuča* ap. Značná časť týchto valašských slov má svoj pôvod v rumunčine. Stará rumunčina mala slovo *vreava,* ktoré prevzala zo stbulh. *vrěva.*[35] Možno, že sa v období valašskej kolonizácie toto rumun. *vreava* dostalo aj na východnú Moravu a do južného Poľska, kde kontamináciou s domácimi synonymami *vřesk,* resp. *wrzask* dalo podoby *vřava, wrzawa.*

Sloven. *vravieť, vrava* však treba úplne vylúčiť z hypotézy, že ide o valašský import. Na strednom Slovensku ide o autochtónne, pôvodné slovo. O autochtónnosti slovenského *vravieť, vrava* svedčia dve závažné okolnosti:

a) Tak ako v starej češtine zo slovesa *praviti,* resp. z tvaru *praví (se)* vznikla modálna častica *praj* > *prej,* ktorá sa „hyperkorektným" zaznačením píše ako *prý,* v starej ruštine zo slovesa *bajati, bajiti* častica *biš* „vraj" a v rus. nárečiach zo slovesa *govoriti* častice *gyt, gryt „vraj"*[36] v slovinčine zo slovesa *bajati* častica *baje, baj* „vraj", obdobne v starej slovenčine zo slovesného tvaru *vraví (sa)* hláskovou redukciou vznikla modálna častica *vraj.* Táto častica je očividným svedectvom pôvodnosti slovenského slovesa *vravieť.*

b) O starobylosti slovesa *vravieť* a častice *vraj* v str. slovenčine svedčí výrečne aj tá okolnosť, že častica *vraj* má presnú responziu v slovin. nárečiach. Podľa osobnej informácie Jože Mezetovej, pracovníčky Jazykovedného ústavu Slovinskej akadémie vied v Ľubľane, pozná slovin. nárečová oblasť časticu *vraj* v tom význame, ako je slovin. spisovná *baje, baj,* čiže vo význame nášho *vraj, čes. prý, prej.* Aj tento výskyt potvrdzuje starú väzbu strsloven.-jslov., v tomto prípade strsloven.-slovin.

Záverom môžeme konštatovať, že starosloven. *vravieť, vrava* je geneticky totožné nielen s jslov. slovami označujúcimi hovor, vydávanie zvukov, bulh. *vrevja, vrevim* „hovorím, bľabocem ap.", bulh. *vrjava, vrěva* „vrava", srbochorv. *vrvor* „štebotanie", ale aj jslov. slovesami pohybu, maked. *vrvi,* bulh. *vъrvja* „ísť", srbochorv. *vrveti, vrvljeti,* slovin. *vrveti* „tmoliť sa, hmýriť sa, hemžiť sa". Uvedená slovná čeľaď jslov.-strsloven. slov je pokračovaním psl. slovesného základu s ablautovými stupňami

---

[35] *Bъlgarski etimologičen rečnik,* svezka III, Sofia 1964, 193.
[36] M. Vasmer, c. d. I, 89.

verv-, vorv-, vrv-. Sloven. *vrava* sa pravdepodobne rozšírilo aj na východnú Moravu a do južného Poľska, kde kontamináciou s domácimi synonymami *vřesk, wrzask* dalo *vřava, wrzawa*.

Významová členitosť psl. slovesného základu *verv-, vorv-, vrv-* na území južných slov. jazykov a slovenčiny (druhotne aj češtiny a poľštiny) je v zhode s univerzálnou významovou tendenciou k responzibilnosti slovies dicendi a slovies movendi.

Klára Buzássyová

Doska, platňa, tabuľa A ICH ČESKÉ EKVIVALENTY

K práci na pripravovanom *Česko-slovenskom slovníku*, ktorého cieľom je konfrontovať živú slovnú zásobu spisovnej češtiny so súčasnou živou slovnou zásobou spisovnej slovenčiny,[1] môžu vhodne prispieť čiastkové konfrontačné pohľady na isté výseky slovnej zásoby češtiny a slovenčiny. Východiskom takého konfrontačného pohľadu môže byť alebo istá slovná čeľaď spisovnej češtiny, pričom sa zisťujú slovenské ekvivalenty členov tejto čeľade,[2] alebo istý slovotvorný typ.[3] V tomto príspevku sme si za východisko konfrontačného pohľadu na češtinu a slovenčinu vzali české slová *deska, prkno, tabule* a *plotna*, ktoré nie sú späté formálne, lež vecne a sémanticky. Možno o nich povedať, že sú súčasťou jedného sémantického okruhu. Všimneme si ich významové delenie a budeme zisťovať, aké slovenské ekvivalenty jednotlivým významom týchto slov zodpovedajú.

Uvedené české slová sme nevybrali náhodne. Okrem vecnej súvislosti ich spája to, že s výnimkou slova *prkno* má každé z nich jednoslovný hláskoslovne pravidelne obmenený slovenský náprotivok *doska, tabuľa, platňa*. Tieto slová majú v češtine a slovenčine zhodný i základný význam alebo jeden z významov. Konfrontácia významovej štruktúry dvojíc *deska — doska, tabule — tabuľa, plotna — platňa* však ukazuje, že pri zhode základného významu alebo jedného z významov existujú medzi obidvoma

---

[1] Porov. *Koncepcia Česko-slovenského slovníka*, Slovenská reč 34, 1969, 339—345.

[2] Napr. v článku K. Palkoviča, *České slová* říditi, řídič, řada *ap. a ich slovenské ekvivalenty*, Kultúra slova 1, 1967, 141—145; p. i K. Palkovič, *Na okraj prekladania z češtiny do slovenčiny*, Kultúra slova 1, 1967, 73—76, kde sa uvádzajú slovenské ekvivalenty českých slov *řád, pořádek, neřád, pořádat* ap.

[3] Š. Peciar, *Slovenské ekvivalenty českých činiteľských mien na* -l, KS 4, 1970, 333—338.

našimi jazykmi rozdiely v iných významoch i v štylistickom hodnotení jednotlivých významov, takže ekvivalentom českého slova v príslušnom význame nie je vždy slovenské slovo s rovnakým koreňom ako v češtine. Naopak, nastáva tu vzájomné kríženie formálnych a sémantických vzťahov. Hláskoslovne paralelné české a slovenské lexémy nemajú paralelné významy a paralelným významom, resp. obsahom nezodpovedajú v češtine a slovenčine hláskoslovne paralelné výrazy.

Cieľom nášho príspevku je práve ukázať, ako sa nám tieto vzájomné vzťahy javia po porovnaní slovenského materiálu so spracovaním príslušných hesiel v českých výkladových slovníkoch a ako možno toto porovnanie uplatniť v lexikografickej praxi pri koncipovaní Česko-slovenského slovníka. Sme si pritom vedomí ohraničenosti nášho podkladového materiálu vyplývajúceho z toho, že pri češtine sme nemali k dispozícii excerpovaný materiál. Náš príspevok si preto nekladie nároky na úplnosť a jeho závery nemusia byť celkom presné.[4]

Všimnime si najprv sémantickú štruktúru českého slova *deska,* jeho vzťah k slovám *prkno, tabule, plotna,* a potom sa pokúsime zistiť, aké slovenské ekvivalenty jednotlivým významom, resp. použitiam tohto českého slova zodpovedajú. Zo slova *deska* budeme vychádzať preto, lebo má zo skupiny pomenovaní, ktoré sme si vybrali, najvšeobecnejší, najmenej špecifikovaný význam a vďaka tomu vystupuje pri výklade ostatných uvedených slov ako výkladové. Pomenovanie *prkno, tabule* i *plotna* označujú predmety, ktoré predstavujú istý druh dosky. Vidno to z výkladu významov týchto pomenovaní v SSJČ, ktoré znejú takto:

I. deska:
1. plochý předmět, nejčastěji čtyřúhelníkovitého tvaru a nevelké tloušťky, pův. dřevěný, dnes z různého materiálu
2. *nář.* prkno

II. prkno:
1. dřevěná deska vznikající podélným rozřezáváním kmene stromu
2. předmět, pomůcka upravená z prkna nebo z prken

III. tabule:
1. svisle umístěná černá deska (ve význ. 1) na psaní; deska na (úřední) oznámení; deska (zprav. s nějakým nápisem ap.) vůbec
2. vodorovně umístěná deska (ve význ. 1) zprav. dřevěná

[4] Materiál k nášmu príspevku sme čerpali zo slovníkovej kartotéky ÚSJ a z týchto slovníkov: *Slovník slovenského jazyka* (SSJ); *Příruční slovník jazyka českého,* Praha 1935–1957 (PSJČ), *Slovník spisovného jazyka českého,* Praha 1960–1968 (SSJČ); Ž. Gašparíková – A. Kamiš, *Slovensko-český slovník,* Praha 1957; *Anatomické názvoslovie,* Bratislava 1962; Doc. Mudr. V. Valach – Jan Kábrt, *Lékařský slovník,* Praha 1962.

3. stůl připravený k hostině
4. skleněná výplň v okně nebo ve dveřích
5. co má deskovitý tvar vůbec
6. *geol. zeměp.* stabilní rozvrásněná oblast zemské kůry pokrytá mladšími uloženinami
+7. seznam, tabulka
8. *práv.* starší název sborových soudů druhé instance na Slovensku

IV. plotna:
1. svrchní část kamen (sporáku) nad ohništěm, složená z několika hlinových plátů; kuchyňská kamna s plotnou, sporák
+ 2. deska

1. Okruhy používania českého pomenovania *deska* dokumentujú tieto typické spojenia (uvádzame ich opäť zo SSJČ; jednotlivé okruhy použitia sú oddelené bodkočiarkou): *obdélníková, kruhovitá deska; kamenná, dřevěná, mramorová, kovová deska; deska stolní, desky knihy; ochranné desky na výkresy, na listiny; náhrobní deska, pamětní deska, deska cti; fotografická deska, gramofonová deska, tisková deska, palubní deska* ... hist. *desky zemské, dvorské* ...

Slovenským hláskoslovne paralelným pomenovaním *doska* nemožno pri preklade pokryť všetky uvedené typické spojenia. Lexéma *doska* na jednej strane presahuje českú lexému *deska* tým, že vystupuje i ako ekvivalent českej lexémy *prkno,* ktorá v slovenčine neexistuje, na druhej strane ju zasa nedosahuje. Preto v pripravovanom česko-slovenskom prekladovom diferenciálnom slovníku treba rátať s týmito slovenskými ekvivalentmi českého slova *deska:*

1. doska *(obdĺžniková, drevená, kovová doska, doska stola, dosky knihy; fotografická, tlačová, palubná doska);*
2. tabuľa *(náhrobná, pamätná tabuľa, tabuľa cti);*
3. obal *(ochranný obal na výkresy, na listiny);*
4. platňa *(gramofónová, fotografická*[5] *platňa);*
5. Ako slovenský ekvivalent historických termínov *desky zemské, desky dvorské* možno uviesť pomenovania *pozemkové knihy,*[6] *dvorské knihy,* i keď azda štylisticky celkom neobstoja.

---

[5] V starších slovenských fotografických príručkách sa používal iba termín *fotografická platňa.* Neskôr asi vplyvom češtiny preniklo do slovenčiny spojenie *fotografická doska.*

[6] Pomenovanie *pozemkové knihy* nie je celkom presným ekvivalentom českého názvu *desky zemské.* Obidva názvy pomenúvajú síce v podstate tú istú reáliu, ale v rozličných obdobiach historického vývoja. Ottov Slovník náučný uvádza, že *desky zemské* boli úradné verejné knihy, ktorými sa obyvateľstvu zabezpečovali jeho súkromné a verejné práva. Z nich neskôr vznikli registratívne knihy štátnych archívov a pozemkové a hypotekárne knihy.

Ak proti jednému českému pomenovaniu stojí päť rozdielnych slovenských ekvivalentov, znamená to, že medzi členmi dvojice *deska — doska* je rozdiel v ich lexikálnej spájateľnosti, teda v syntagmatických vlastnostiach týchto dvoch lexikálnych jednotiek. Česká lexikálna jednotka *deska* a jej slovenská hláskoslovná paralela *doska* sa však líšia i vo svojich paradigmatických vlastnostiach, teda svojimi sémantickými diferenciálnymi príznakmi (svojou sémantickou hodnotou). Tento rozdiel vyplýva z toho, že kým v češtine pri vymedzení významu slova *deska* prestal byť relevantný príznak „materiál, z ktorého bol predmet pôvodne zhotovený (t. j. drevo)", a preto i PSJČ i SSJČ zdôrazňujú pri výklade významu tohto slova tvarovú stránku označeného predmetu (plochý predmet najčastejšie štvoruholníkového tvaru), v slovenčine relevantnosť tohto príznaku ostala zachovaná. Preto SSJ správne uvádza pri výklade slova *doska* dva významy: 1. pravidelný širší, nie hrubý kus dreva rozpíleného po dĺžke — s typickými spojeniami ako *jedľová, dubová, smreková doska; surová, tvrdá, mäkká doska;* 2. plochý opracovaný kus dreva, kovu, kameňa a pod. s typickými spojeniami ako *oceľová, azbestová, sklená doska, fotografická doska* a pod. Ak si porovnáme lexikografické spracovanie hesla *deska* a exemplifikáciu tohto slova, ktorú sme vyššie uviedli, s významovou štruktúrou slova *doska,* môžeme vidieť, že slovenské slovo *doska* sa zhoduje so svojím českým hláskoslovným náprotivkom iba vo svojom druhom význame. Prvému významu slova *doska* je v češtine ekvivalentný význam slova *prkno.*[7]

2. Ako sme už povedali, slovenským ekvivalentom českého výrazu *prkno* je *doska,* a to pre obidva české významy tohto slova, i pre význam „deska vznikající podélným rozřezáváním kmene stromu", i význam „předmět, pomůcka upravená z prkna" (porov. napr. spojenia *řezat prkna — rezať dosky; žehlicí prkno — hladiaca doska;* šport. *odrazové prkno — odrazová doska, rýsovací prkno — rysovacia doska*). Z toho, že slovenčina nemá výraz *prkno,* vyplýva, že i české odvodeniny tohto slova, i jeho prenesené významy a frazeologické spojenia sa do slovenčiny prekladajú inými výrazmi a spojeniami. Napr.: *prkénko, prkýnko — doštička, prkeňák — doštenák; prkenná ohrada — doštená ohrada, ohrada z dosák* alebo *latiek;* prenesene: *divadelní prkna* — (javiskové) *dosky* (javisko); *je jako prkno — je ako doska* (o chudej, plochej žene), *být, ležet na prkně — byť na doske* (byť mŕtvy); *chrápe jako když prkna řeže — chrápe, akoby dosky pílil; prkenné pohyby — drevené pohyby; muž s prkennou tváří — muž s kamennou tvárou.*

[7] V cit. *Slovensko-českom slovníku* sa pri hesle *doska* uvádzajú preto dva české ekvivalenty: *prkno* a *deska.*

Použitie slova *deska* vo význame zodpovedajúcom slovu *prkno* sa v češtine pokladá za nespisovné, nárečové, porov. príklad zo SSJČ: *byla (postel) vyplněná širokými deskami.*

3. Spomedzi českých a slovenských slov, ktoré tu porovnávame, sa svojou sémantickou štruktúrou a syntagmatickými vlastnosťami najviac zhodujú pomenovania *tabule* a *tabuľa*. Existujú tu paralelné spojenia *školní tabule — školská tabuľa, orientační, vývesní, firemní tabule — orientačná, vývesná, firemná tabuľa; okenní tabule — okenná tabuľa; tabule plechu, skla — tabuľa plechu, skla; pšeničná tabule — pšeničná tabuľa* (rozsiahla plocha pôdy); *Ruská tabule — Ruská tabuľa* (zemepisný termín). I v češtine i v slovenčine už trochu zastaralo spojenie *bohatá tabule — bohatá tabuľa* (vo význame stôl pripravený na slávnostnú hostinu). Rozdiel medzi češtinou a slovenčinou sa týka významu, ktorý SSJČ uvádza ako druhý „vodorovně umístěná deska (ve význ. 1) zprav. dřevěná" so spojeniami, ako sú napr. *krejčovská tabule* a trochu zastarané *tabule dubového stolu.* V tomto druhom príklade sa v slovenčine používa slova *doska: doska dubového stola.* Prvý príklad by sa do slovenčiny preložil ako *krajčírsky stôl.* Medzi češtinou a slovenčinou je rozdiel i v synonymných výrazoch slov *tabule — tabuľa.* V češtine existujú synonymné spojenia *tabule cti, deska cti;* v slovenčine je v tomto prípade náležité iba spojenie *tabuľa cti.* V češtine existuje *deskové* i *tabulové malířství, deskový* i *tabulový obraz,* v slovenčine iba *tabuľové maliarstvo, tabuľový obraz.* V slovenčine existujú synonymné spojenia *tabuľa ovsa, tabla* i *tablica ovsa, ďateliny* (vo význame „lán, plocha zeme"), *obločná tabuľa* i *obločná tabla, tabuľka* i *tabličkа čokolády.* V češtine výrazy *„tabla, tablice"* nejestvujú; preto ich pri niektorých spojeniach nahrádza v češtine slovo *tabule (okenní tabule, tabule jetele),* inokedy sú potrebné iné výrazy. Názvy *tabla, tablica* („doska na miesenie cesta") a *lopár* („drevená doska obdĺžnikového alebo okrúhleho tvaru, obyčajne s rukoväťou slúžiaca na krájanie mäsa, zeleniny; doska na miesenie cesta") sa v *Slovensko-českom slovníku* prekladajú iba opisom (tabla = deska na mísení těsta, lopár = dřevěná deska (s držadlem)). Opisný výklad namiesto ekvivalentu tu však nie je náležitý, lebo v češtine jednoslovné pomenovanie na tento druh dosky existuje. Je ním slovo *vál,* ktoré je ekvivalentom synonymických slovenských pomenovaní *tabla, lopár.* SSJČ zaznamenáva pri hesle *prkénko, prkýnko* i význam „deska na krájení masa, zeleniny". Škoda, že sa výrazy *prkénko, prkýnko* neuplatnili v *Slovensko-českom slovníku* ako ekvivalenty slovenského výrazu *lopárik.*

4. Výraznejší významový rozdiel je medzi pomenovaním *plotna* a jeho slovenským hláskoslovným náprotivkom *platňa.* Ako sme už vyššie uviedli,

v češtine má toto pomenovanie význam „vrchná časť sporáka nad ohniskom zložená z niekoľkých liatinových platní". Metonymickým prenesením z časti na celok vzniklo v češtine z tohto významu používanie slova *plotna* namiesto výrazu *sporák, kuchyňská kamna.* PSJČ zaznamenáva pri hesle *plotna* ešte i význam „deska" a spojenia ako *mramorová plotna stolku, ocelová plotna,* dokonca i *gramofonová plotna* uvádza bez štylistického

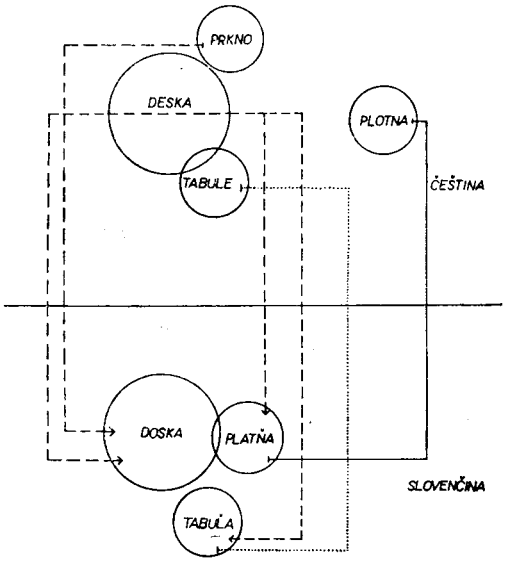

kvalifikátora. Novší SSJČ však už pokladá používanie slova *plotna* v tomto význame za archaické, resp. zastarané (označuje ho krížikom). Ďalší zaujímavý rozdiel medzi oboma českými slovníkmi je v tom, že kým PSJČ uvádza pri tomto hesle i význam „spodina, periféria" (v brnenskom prostredí), teda význam, ktorý vznikol asi prenesením podľa plochej rovinovej časti Brna, ktorú spodina obývala, SSJČ už uvádza slovo *plotna* v tomto význame ako homonymum.[7a] Znamená to, že v súčasnej češtine sa pri slove *plotna* už celkom stratila predstava rovinného plochého útvaru, teda toho, čo sa označuje i slovom *deska.* V porovnaní s tým je situácia v slovenčine celkom odchodná. Materiál kartotéky ÚSJ nám ukazuje, že

[7a] Na túto metonymiu usudzujeme analogicky podľa slova *spodina,* ktorého primárny význam je tiež miestny a význam „spoločenská vrstva" je od neho odvodený. Pri slove *plotna* šlo prenášanie ešte ďalej, lebo tento výraz označuje i reč (argot), ktorou „brněnská plotna" (spodina) hovorí.

v slovenčine sa často používa slovo *platňa* synonymne so slovom *doska,* a to najmä v odbornej terminológii, napr. *kovová, oceľová, plechová, fotografická, lisovacia platňa* i *doska.* Takéto spojenia sa v slovenčine používajú v zhode so základným významom slova *platňa* (podľa SSJ „tenšie ploché teleso, pri ktorom prevláda dĺžka a šírka nad hrúbkou, obyčajne nie z dreva"). V tomto význame je slovo *platňa* synonymné so slovom *doska,* ale iba čiastočne. Nie sú to úplné synonymá. Rozdiel medzi nimi je jednak v tom, že pomenovanie *platňa* obyčajne nepoužívame na označovanie drevených predmetov, jednak v tom (a to je podstatnejší rozdiel), že slovo *platňa* sa v slovenčine asociuje s plochými predmetmi nepatrnej hrúbky. Asi preto sa pre disk s nahratým zvukom ujal v slovenčine názov *gramofónová platňa,* nie „doska". A asi preto funguje v slovenčine slovo *platňa* v anatomickej terminológii ako ekvivalent latinského termínu *lamina,* napr. *spodinová platňa, hraničná platňa, vonkajšia platňa* ap. V češtine sú ekvivalentmi tohto latinského termínu iné názvy, *blána spodinová, list, blána hraniční, list zevní* ap.[8] Pravda, pri deminutíve *plotýnka — platnička* ako anatomickom termíne sa čeština a slovenčina zhodujú.

Slovenčina sa zhoduje s češtinou i v druhom význame slova *platňa* (liatinová časť sporáka). I tu je však istý rozdiel, a to v tom, že v slovenčine sa tento výraz nepoužíva prenesene na označenie celého sporáka.

Vzájomné vzťahy českých slov *deska, prkno, tabule, plotna* a ich vzťahy k príslušným slovenským náprotivkom sa nám teda javia takto (porov. schematické znázornenie na priloženom obrázku; vzťah synonymity vnútri jednotlivých jazykov znázorňujeme prekrývaním — prienikom —, vzťahy ekvivalencie v češtine a slovenčine zachytávame rôznymi typmi spojovacích čiar):

1. České slovo *deska* je čiastočne synonymné so slovom *tabule (deska cti, tabule cti; deskové malířství, tabulové malířství).* V slovenčine sú ekvivalentmi slova *deska* výrazy *doska, tabuľa* i *platňa.*

2. České slovo *prkno* nie je v spisovnej češtine synonymné so slovom *deska,* nepretínajú sa. Ekvivalentom slova *prkno* je v slovenčine *doska.*

3. České slovo *tabule* je čiastočne synonymné so slovom *deska* (porov. 1.). Slovenským ekvivalentom českého slova *tabule* je *tabuľa.*

4. Medzi českým slovom *deska* a českým slovom *plotna* je vzťah disjunkcie (ich významy sa od seba vzdialili). Je to rozdielny vzťah ako v slovenčine, lebo tam sú zodpovedajúce náprotivky *doska* a *platňa* navzájom vo vzťahu prieniku, sú čiastočne synonymné (porov. *oceľová platňa* i *doska, fotografická platňa* i *doska* atď.) Ekvivalentom českého slova *plotna* je v slovenčine slovo *platňa,* ale iba pre význam „vrchná časť sporáka". Inak majú české slovo *plotna* a slovenské slovo *platňa* osobitné významy, medzi ktorými nie je v slovenčine a češtine vzťah ekvivalencie.

* * *

Záver. Naším príspevkom sme chceli ukázať, že v slovnej zásobe dvoch porovnávaných jazykov, ktoré sú gramaticky i celkovou lexikálnou stavbou

[8] P. *Anatomické názvoslovie* a *Lékařský slovník* citované v pozn. 4.

blízke, existujú vrstvy slov, v ktorých sú jemné rozdiely vo významovej štruktúre a v dôsledku toho i v lexikálnej spájateľnosti s inými slovami. Nerešpektovanie týchto významových rozdielov môže viesť v obidvoch našich jazykoch k porušovaniu jazykovej normy. Tak v slovenčine sa za nespisovné pokladá používanie slova *doska* tam, kde sú náležité slová *tabuľa a platňa: pamätná tabuľa* (nespr. „doska"), *gramofonová platňa* (nespr. „doska").

Takéto spojenia sa v slovenskom kontexte pociťujú ako bohemizmy. V češtine sa zasa za nespisovné pokladá používanie slova *deska* vo význame zodpovedajúcom slovu *prkno*. Spojenia ako napr. *postel obitá deskami* sú nárečové a sú to svojím pôvodom slovakizmy. Podobne je v súčasnej češtine nenáležité i používanie slova *plotna* vo význame zodpovedajúcom slovu *deska*.

Júlia Lauková

AKCELERÁCIA V STAVBE ROMÁNU *Pole neorané*

Román P. Jilemnického *Pole neorané* (1932) sa výrazne začlenil do vývinového prúdu slovenskej literatúry predovšetkým svojím ideovým zameraním, úsilím autora odkryť „príčiny bolestí a vredov, ktorými trpí pracujúca trieda" a učiť „jedine správnej metóde boja proti týmto príčinám, ukazujúc súčasne ďalšie perspektívy" (P. Jilemnický, *Vždy s ľudom,* Bratislava 1953, str. 375). Toto dielo je však nové nielen obsahom a svojou ideovou podstatou, ale aj kompozičným postupom, ktorý autor použil pri zobrazení katastrofálnych životných podmienok kysuckého ľudu v podmienkach buržoáznej demokracie, jeho prebúdzania sa a nadobúdania konkrétnych predstáv o tom, proti komu a s kým treba za svoj ľudskejší život bojovať. Nie je to už jednoduchá rozprávačská línia založená na rozvíjaní jedného dejového pásma z hľadiska časového princípu. Autor totiž vidí osudy tohto ľudu v tých najrozmanitejších vzťahoch a rozmeroch. Na ich zachytenie vytvoril zložitejšiu kompozičnú stavbu, ktorú predstavuje špirálovité rozvíjanie deja spojené s jeho postupnou akceleráciou. Akcelerácia sa tu prejavuje ako základný kompozičný prostriedok.

Román sa skladá z 15 kapitol, ktoré možno z hľadiska vývinu zobrazovaných udalostí rozdeliť do troch skupín. Prvá skupina — jej obsahovou náplňou je vykreslenie utrpenia, podvodov, zúfalstva a nevedomosti, v kto-

rých ľud na Kysuciach žije, — je najdlhšia. Tvorí ju prvých šesť kapitol. Do druhej skupiny sa vyčleňuje siedma až jedenásta kapitola, ktoré sú už obrazom pomalého uvedomovania si príčin neznesiteľnej biedy a hľadania východiska. V tretej skupine, ktorú tvoria posledné štyri kapitoly, vrcholí dramatický vývin udalostí v jedinom možnom závere — vo vzbure a odboji. Rôzne vývinové stupne vo vedomí a konaní ľudových más v týchto troch častiach románu sa odrazili aj na formálnej podobe ich textov. Pozorovali sme členenie a odstupňovanie textu v každej kapitole a ukázalo sa, že výsledky vyjadrujúce fyzickú dĺžku objektívne merateľných textových jednotiek sa v jednotlivých skupinách kapitol dosť výrazne odlišujú. Porovnajme (RR = reč rozprávača, RP = reč postáv, dv = dĺžka vety, do = dĺžka odseku):

Kapitola	Pásmo RP (%)	Pásmo RP (%)	∅ % RP	Dĺžka vety v RP	∅ dv	Dĺžka vety v RP	∅ dv	Dĺžka ods.	∅ do
1.	47	53		15,6		6		6,9	
2.	74,8	25,2		19,4		8,4		6,2	
3.	65	35	30,7	17,6	16,8	6,5	7,2	6,8	6,9
4.	74,4	25,6		18,1		8,6		8	
5.	81,8	18,2		18,4		8,2		7,3	
6.	72,9	27,1		12		5,7		6,7	
7.	81	19		12,4		6,1		4,9	
8.	73	27		13,1		6,5		5,2	
9.	50,7	49,3	34	11,9	11,3	6,7	6,5	5,2	5,2
10.	63	37		12,2		6,7		5,6	
11.	62	38		7		5,7		4,8	
12.	71,7	28,3		10,9		4,9		4,6	
13.	63,1	36,9	36,9	11	9,9	4,3	5,1	5,5	4,5
14.	37,1	62,9		9,9		5,5		3,9	
15.	80,4	19,6		7,9		5,9		4,2	

Ako vidno z rozpisu, pre prvú časť románu je charakteristická šírka výrazu. Je totiž rozsiahlym a plastickým obrazom života kysuckého ľudu v dedinskom i mestskom (robotníckom a úradníckom) prostredí, vykreslenom v množstve samostatne stojacich obrázkov, z ktorých sa jednotlivé kapitoly skladajú. Každý takýto obrázok je pohľadom na kysuckú biedu z inej strany; je to vždy výjav s novými postavami a novým úzko ohraničeným prostredím, ale každý z nich je pomocou nejakého motívu spojený s ostatnými. Pre tieto relatívne samostatné obrázky (a — na väčšej ploche — aj kapitoly), vytvárajúce akýsi mnohonásobný úvod k politickému uvedomovaniu sa a k akcii v druhej a tretej časti, je rozsiahlosť a šírka zákonitá. Len cez ne bolo možné tak verne zobraziť ľudské osudy, zdanlivo

samostatné, odtrhnuté od ostatných, ale v skutočnosti pospájané a smerujúce k tomu istému bodu.

Jasne sa to prejavilo v odstupňovaní textu na pásmo reči rozprávača a reči postáv. Pásmo RR je tu zo všetkých častí románu najrozsiahlejšie — tvorí takmer 70 % celého textu. Zobrazovaná realita sa tu podáva prevažne formou autorského rozprávania a opisu. Dialóg je zriedkavejší ako v ďalších dvoch častiach a — čo je dôležité — je veľmi asymetrický. Jeho funkciou v tejto skupine kapitol nie je dramatizovanie a dynamizovanie. Často má takú podobu, že replika niektorej postavy tvorí dlhý monológ, v ktorom vyjadruje svoje chápanie skutočnosti. V podstate takýto dialóg len rozširuje a spresňuje obraz vykreslený rozprávačom. Uvedieme príklad na takýto typický dialóg z prvých šiestich kapitol:

„— Je to strašné, čo má ten súd teraz práce. Toho predtým nebývalo.

— Nestačím nikdy dosť prízvukovať: Nedostatok osvety! — zabŕda zas redaktor Fojtik do svojich planých fráz. — Máme okresný osvetový zbor, avšak celá práca vybije sa v niekoľkých prednáškach... a to len pri príležitosti štátnych sviatkov. To je málo. Treba poriadať celý cyklus prednášok, o gazdovstve a jeho najnovších metódach povznesenia výnosnosti, z národného hospodárstva niečo, o štátnom hospodárstve, o jeho rozpočte, o daňovom systéme... Je treba zainteresovať ľudí na verejnom živote, hlavne v širšom, celoštátnom merítku...

Dr. Gavlas so zhovievavým úsmevom počúval a čakal, až redaktor vbehne do slepej uličky, potom zabočil na okraj cesty, zastavil auto a kľudne, bez zbytočných rečníckych okrás dal sa vysvetľovať:

— A keby ste vy všetci osvetoví pracovníci, všetci učitelia po dedinách vyučili každého gazdu i babku celej štátovede, spravíte figu, čujete? Figu takúto spravíte — a otrčil palec medzi ukazovákom a prostredníkom popod redaktorov nos.

— Ja sa vám čudujem, že viete stále len o tej osvete vyprávať, v novinkách vypisujete bohvie aké veci, a nevidíte že do vašich osvetových novín si gazda práve len kus slaninky zabalí, keď ide na furmanku. Chodíte napríklad k súdu a nevidíte, prečo pred ním ľudia stoja. Či vás to ešte dosiaľ medzi oči neudrelo... tá záplava procesov, akých predtým predsa toľko nebývalo? Ešte ste ani len rozmýšľať nezačali o ich príčine? Veď je to všetko z korheľstva!"

(Pole neorané, 1. vyd., 1932, 82. — Pravopis je upravený podľa dnešnej normy, slovník bez úprav.)

Pomerne pokojné rozprávanie, dopĺňané charakteristikami postáv, opismi a vysvetleniami v pásme reči rozprávača, si vyžiadalo i dlhú vetu — jej priemerná dĺžka je tu až 16,8 slova. Krátke, dynamické vety sú v tejto časti románu zriedkavé a väčšinu rozprávania predstavujú jednoduché a zložené súvetia. Podobne i vety v asymetrickom dialógu sú dosť dlhé — v priemere merajú 7,2 slova; je to dôsledok ich nedramatizujúcej, ilustračnej funkcie v texte. Prevládanie dlhých viet pokojného rozprávania nad krátkymi zreteľne vidno na rozpise viet podľa počtu slov v jednotlivých

kapitolách v prvej časti románu (prvé číslo v rozpise vyjadruje počet viet s príslušným počtom slov v reči rozprávača, druhé počet viet v reči postáv; dĺžku vety sme merali na reprezentatívnom súbore z textov každej piatej strany):

Kapitola	1.		2.		3.		4.		5.		6.	
Počet slov	RR	RP	RR	RP	RR	RP	RR	RP	RR	RP	RR	RP
1— 4	11,1	42,9	6,8	15	6,5	30,7	2,9	28,8	13,7	—	16,7	42,5
5— 8	23,5	32,6	18,1	45	21	50	18,8	26,8	16,3	23	29	38,7
9—12	14,9	18,5	9,5	35	15,7	13,4	11,9	28,8	6,8	17,9	14,5	16,2
13—16	12,3	4	11,3	—	15,7	5,7	17,4	5,2	9,2	15,4	12,9	2,6
17—20	12,3	—	13,6	5	9,1	—	11,9	5,2	9,2	2,6	6,1	—
21—24	7,4	2	15,8	—	5,2	—	10,1	—	12,6	2,6	6,1	—
25—28	7,4	—	6,8	—	6,5	—	7,2	2,6	11,8	—	5,3	—
29—32	1,3	—	6,8	—	5,2	—	7,2	—	6,8	2,6	3,5	—
33—36	2,4	—	—	—	6,5	—	8,2	2,6	6,8	—	2,2	—
37—40	1,3	—	4,5	—	1,4	—	2,9	—	2,3	—	0,8	—
41—44	2,4	—	2,3	—	2,6	—	—	—	1,1	—	—	—
45—48	1,3	—	—	—	1,4	—	—	—	2,3	—	0,8	—
49—52	—	—	—	—	1,4	—	1,5	—	1,1	—	0,8	—
53<	2,4	—	4,5	—	1,4	—	—	—	35,9	—	1,6	—

Rozpis ukazuje, že v reči rozprávača sú viac frekventované dlhšie ako 12-slovné vety a v reči postáv dlhšie ako 5-slovné vety.

Taká istá situácia ako v dĺžke vety sa ukazuje i v členení textu na odseky. Pokojné tempo rozprávania a rozpracúvanie motívov do hĺbky i do šírky sa tu odrazilo na dĺžke odseku tak, že vcelku prevládajú viac ako 5-riadkové odseky. (Dĺžka odsekov sa merala počtom riadkov a nie počtom viet z toho dôvodu, že pri variabilnosti dĺžky vety v umeleckom štýle pokladáme riadky za objektívnejšie kritériá.) Uvedieme rozpis:

Kapitola	1.		2.		3.		4.		5.		6.	
Počet riadkov	Po	%	Po	%	Po	%	Po	%	Po	%	Po	%
1— 4	18	40	28	43	32	41,5	32	40,5	42	42	92	53,6
5— 8	15		24		24		20		30		45	
9—12	5		7		10		8		18		21	
13—16	3	60	3	57	5	58,5	9	59,5	2	58	8	46,4
17—20	3		2		2		4		1		2	
21—24	1		1		3		4		2		2	
25<	—		—		1		2		5		1	

Priemerná dĺžka odseku v prvých šiestich kapitolách je 6,9, čo je na text umeleckého štýlu pomerne vysoký údaj.

Všetky samostatné epizódy, ktoré v tejto prvej časti románu vytvárajú mozaikovitý obraz kysuckej biedy, sú v podstate reportážnymi dokumentmi. Život v spoločnosti, v ktorej vládne kapitalistický systém, autor realisticky dokumentuje striedaním obrazov o strašnom utrpení, vykorisťovateľskej prefíkanosti, alkoholizme a nevedomosti s obrazmi neúčinného osvetárskeho a individuálneho boja — neúčinného, lebo sa obracia proti následkom, a nie proti príčinám. Takýto kompozičný postup — autentické zachytenie života ľudí viacerých spoločenských vrstiev, a najmä pracujúceho ľudu v počiatočnej fáze nového vývinu smerujúceho k organizovanému boju proti buržoáznemu režimu, prostredníctvom samostatne stojacich epizód — sa formálne logicky odrazil na vysokej priemernej dĺžke vety a odseku.

Na formálnych ukazovateľoch textov druhej skupiny kapitol sa už odráža dramatizácia celkového prejavu. Obrazy v kapitolách už netvoria také samostatné, vyhranené celky, ale sú zjavnejšie pospájané časovou a príčinnou následnosťou. Vrenie počas predvolebnej kampane, stupňovanie biedy a utrpenia do neznesiteľných polôh v čase hospodárskej krízy, debaty — i keď spočiatku „nejasné, detinské, neurčité" (P. Jilemnický, c. d., 292) — nepodáva už autor formou pokojného rozprávania a asymetrických dialógov. Jadro týchto kapitol tvoria vášnivé debaty a diskusie — či už medzi chudobou na dedine alebo robotníkmi v železiarňach —, do ktorých ľudia vstupujú len na základe svojich osobných bolestí, ale z ktorých už vychádzajú poučenejší: začínajú chápať širšie súvislosti, nevidia už len svoje utrpenie, ale pomaly idú ďalej, za hranice svojej osobnej biedy. Ich úporný zápas o pochopenie vlastného miesta a úlohy vo vývoji celej spoločnosti sa podáva dramaticky veľmi účinne. V porovnaní s predchádzajúcimi kapitolami sa skracuje pásmo reči rozprávača (predstavuje tu 66 % celkovej plochy) a v reči postáv začínajú prevládať symetrické dialógy. Celková akcelerácia deja sa prejavuje i na skrátení priemernej dĺžky vety. Na rozpise viet podľa počtu slov vidno, že kratšie dynamické vety sú tu už podstatne frekventovanejšie ako v prvých kapitolách (p. prvú tabuľku na str. 296).

Priemerná dĺžka vety vo vybranom súbore z týchto piatich kapitol je v RR len 11,3 slova a v RP 6,5 slova. Oproti priemernej dĺžke vety v prvých šiestich kapitolách je to už výrazné skrátenie, ktoré svedčí o zrýchlení tempa deja a častejšom výskyte dramatických situácií.

Tak ako veta i odsek je tu v priemere kratší, meria 5,2 riadku. V textoch týchto kapitol sa zvýšil počet 1—4-riadkových odsekov na úkor rozsiahlych, viac ako 16-riadkových odsekov. Takto sa na dĺžke odseku prejavila dynamická nabitosť a rýchlejší spád rozprávania. Porovnajme aj túto situáciu na rozpise (štatistické údaje zachycuje druhá tabuľka na str. 296).

Kapitola	7.		8.		9.		10.		11.	
Počet slov	RR	RP	RR	RP	RR	RP	RR	RP	RR	RP
1— 4	12,7	40	13,3	44,4	22,5	41,7	19,2	39,7	20,9	45
5— 8	25	37,5	25,3	28,5	30,1	33,9	20,5	35,6	34	33
9—12	19,8	12,5	19	14,3	12,7	13	16,4	15,1	27,7	20
13—16	17,3	7,5	13,3	4,5	15	3,4	15	2,7	9,7	1
17—20	9,1	2,5	6,8	6,3	4,1	5,6	14,4	2,7	3,4	1
21—24	3,8	—	9,9	—	5,4	—	4,1	1,4	2	—
25—28	4	—	6,8	2,3	1,1	0,8	1,3	—	1,4	—
29—32	3,8	—	2,1	—	3,1	1,6	5,2	1,4	1,4	—
33—36	3	—	0,7	—	1	—	2,6	1,4	—	—
37—40	1	—	1,4	—	—	—	1,3	—	—	—
41—44	0,5	—	0,7	—	1	—	—	—	—	—
45—48	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
49<	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

V posledných štyroch kapitolách sa osudy jednotlivcov zlievajú v spoločný osud: následky hospodárskej krízy, krach banky a exekúcie zasahujú všetkých rovnako. Lenže kysucká chudoba nie je už tou nevedomou a zúfalou masou, akou bola na začiatku románu. Údery, ktoré jej život v kapitalistickom systéme zasadzuje, ju vybičúvajú do odboja. A tento odboj už nie je len slepá, anarchistická vzbura jednotlivcov-nespokojencov, ale cieľavedomý boj ľudí, ktorí — poučení uvedomelým českým robotníkom Koreskom a stranickým pracovníkom Žiarskym a vedení takými typmi ako rozvážny komunista Pavel Húščava — už vedia, ako dosiahnuť svoje požiadavky.

Jediným hrdinom týchto kapitol sa stáva dav. Čím viac sa blíži drama-

Kapitola	7.		8.		9.		10.		11.	
Počet riadkov	Po	%	Po	%	Po	%	Po	%	Po	%
1— 4	88	52	78	58,6	59	57,3	56	56,5	64	57,6
5— 8	47		21		22		24		29	
9—12	19		13		12		11		11	
13—16	12	48	14	41,4	7	42,7	3	43,5	5	42,4
17—20	1		6		3		2		2	
21—24	—		1		—		—		—	
25	2		—		—		3		—	

tické vyvrcholenie v podobe demonštrácie, tým viac sa v kompozícii stupňuje akcelerácia.

Reč postáv zaberá ešte širšie pásmo ako v predchádzajúcej časti (36,9 %), dialógy sú nabité dramatickým napätím a aj reč rozprávača je dynamickejšia. Uvedieme príklad na text s dramatickým dialógom a dynamickou rečou rozprávača:

– My chceme prácu! Zastavte exekúcie!

Hučali ani more a nedali sa utíšiť. Náčelník bezradne odhodil ruky od tela a keď riava neustávala, obrátil sa naspäť ku dverám. Šedivým, beztvarým hukotom prenikol vtedy ženský výkrik: ‚Čujme!' a mnohí po nej opakovali: ‚Ticho! Čujme!' Utíšili sa a náčelník, trasúc sa zimou aj strachom, začal vysvetľovať:

– Občania! Doba je ťažká a peňazí niet. Nemáte ich vy a nemá ich ani okresný úrad...

– A kde idú naše dane? – zvolal ktosi na samom konci.

– ... a keď nieto peňazí, kto bude platiť tú prácu a kde vziať na také mimoriadne podpory? Okresný zastupiteľský zbor sa rozhodol vydať prevolanie ku všetkým občanom nášho okresu a vykonať dobročinnú zbierku...

Obrovský nezadržateľný hukot, plný hnevu, pohltil jeho ďalšie slová. Čierna masa vzdúvala sa ako more v búrke, z ktorej vynikajú jednotlivé hlasy:

– My nie sme žobráci!

– Nechceme žiadnu almužnu...!

– A čo je s exekúciami...? (C. d. 367–368)

Vzťah medzi RR a RP sa v porovnaní s prvými kapitolami tiež zmenil: reč rozprávača tu už slúži len na dokresľovanie situácie a ťažisko spočíva práve v reči postáv v davových scénach.

V súlade so stúpajúcou dramatickosťou a zrýchľovaním tempa vo vývine udalostí skracuje sa ešte viac veta v reči rozprávača i v reči postáv. Krátke vety sú v porovnaní s predchádzajúcimi kapitolami oveľa frekventovanejšie, kým dlhé, viac ako 25-slovné vety sa vyskytujú už len sporadicky.

Kapitola	12.		13.		14.		15.	
Počet slov	RR	RP	RR	RP	RR	RP	RR	RP
1– 4	17,5	50	17,8	65,9	22,8	47,5	42,1	40,4
5– 8	26,3	40	26,3	28,7	34	35,5	23,6	40,4
9–12	15,7	10	20,5	4,4	18	8,5	13,1	14,2
13–16	12,6	—	12,3	—	8,5	5	13,1	2,5
17–20	15,7	—	11	—	8,5	2	2,7	2,5
21–24	7,9	—	5,4	—	3,6	0,5	2,7	—
25–28	2,6	—	4,1	—	1	1	—	—
29–32	—	—	0,6	—	2,1	—	—	—
33–36	—	—	2	1	1	—	2,7	—
37–40	1,7	—	—	—	0,5	—	—	—
41<	—	—	—	—	—	—	—	—

Priemerná dĺžka vety sa tu v reči rozprávača skrátila až na 9,9 slova a v reči postáv na 5,1 slova. Na texty, ktoré tvoria časti toho istého útvaru, je rozdiel medzi dĺžkou vety v prvých a posledných kapitolách veľmi vysoký. Osobitne výrazný je v reči rozprávača, kde je, celkom zrejme, logickým následkom kompozície románu založenej na akcelerácii deja.

Aj podoba odseku v týchto kapitolách potvrdzuje, že dramatizovanie sa vo výstavbe tohto románu dosahuje pomocou postupnej akcelerácie. Na dôkaz uvedieme rozpis odsekov v 12.—15. kapitole podľa ich dĺžok:

Kapitola	12.		13.		14.		15.	
Počet riadkov	Po	%	Po	%	Po	%	Po	%
1— 4	92	59,4	63	50,8	115	67,2	19	70,3
5— 8	39		27		33		4	
9—12	17		19		14		2	
13—16	4	40,6	11	49,2	4	32,8	—	29,7
17—20	2		2		3		2	
21—24	—		1		2		—	
25	—		1		—		—	

Ako vidieť, prevládajú tu už vysoko 1—4-riadkové odseky, ktoré znižujú priemernú dĺžku odseku na 4,5 riadku. Pritom najkratší je pochopiteľne odsek v najdramatickejšej, 14. kapitole, kde meria len 3,9 riadku.

Rozbor členenia textu na vety a odseky a odstupňovania na pásmo RR a RP ukázal, že autor komponoval román *Pole neorané* tak, aby vytvoril široký a plastický obraz hospodárskeho, kultúrneho a politického života na Kysuciach, odhalil príčiny kysuckej biedy a názorne ukázal jediné možné východisko z nej. Kompozícia románu je založená na akcelerácii deja tak, že celá stavba má ihlanovitú podobu. Jej základňu tvoria epizódy prvých šiestich kapitol, ktoré — zobrazujúc život rôznych spoločenských vrstiev, ich morálku, túžby a úsilia — načrtávajú spoločenskú situáciu na Slovensku v tridsiatych rokoch. V ďalších kapitolách sa dej akceleruje. Autor ukázal, ako sa v čase hospodárskej krízy, ktorá veľmi ťažko zasiahla každého jednotlivca, hromadia dramatické situácie, dávajúce hladinu života ubiedených Kysučanov do pohybu. Ľudia pod vplyvom trpkých osobných skúseností prežívajú duševný prerod. Mnohí z nich pod vedením triedne uvedomelých robotníkov-komunistov rastú a sami sa stávajú nositeľmi uvedomenia medzi zaostalými pracujúcimi masami. Tento proces sa urýchľuje v posledných kapitolách románu, keď bieda a utrpenie počas exekúcií dosahujú vrchol. Kompozičné aj ideové vyvrcholenie predstavuje predposledná kapitola, zobrazujúca chvíľu, ku ktorej vývin udalostí od začiatku románu smeroval — organizovanú demonštráciu dedinčanov. Takýto postup, ktorý pomáha pravdivo zobraziť revolucionizovanie más, svedčí o Jilemnického dôkladnom premyslení stavby románu a v značnej miere zvyšuje myšlienkový účinok i umeleckú hodnotu diela.

Ján Daruľa

Z HISTÓRIE SLOVA *rab* v SLOVENČINE

V *Slovníku slovenského jazyka* sa slovo *rab* označuje ako básnický výraz s významom „otrok".[1] V takomto význame, ale ako štylisticky neutrálne, je slovo *rab* dobre doložené i v staršej spisovnej slovenčine, z tzv. štúrovského obdobia.[2] Slovo *rab* sa tu teda používa v takom význame ako latinské slovo *servus,* ktoré však v sebe zahŕňa významové zložky „otrok", „sluha", „služobník", ako to dobre vystihuje J. Špaňár vo svojom *Latinsko-slovenskom slovníku* (Bratislava 1969, 595). Naše doklady z predspisovného obdobia dosvedčujú prítomnosť významovej zložky „sluha", „služobník" i pri slovenskom slove *rab:*

4. Hnyév boha horlyivoho, zujál chválu kásdoho, na svet nastsádnutoho, od Adama hrésnoho do hréchu szpadli zloho, z prirodzenyá szvojoho, *rabi* gyábla sztrasnoho. (*Hlasz pobosnoho spévanya,* Debretzin 1752, 15/5—10)[3] — Ya uboha a zarmucena *Rabkina* Hanna z Gergalaka[4] ([Prešov] 17. stor.).[5]

Príkladov z latinčiny 16.—18. storočia by sa dalo uviesť mnoho. Uveďme aspoň tento z podpisov v dvoch listoch vystavených tou istou osobou — ako paralelu k uvedenému slovenskému dokladu z Prešova:

Perillustrium ac Generosarum Dominationum Vestrarum Obligatissimus *Servitor* Angelus a S[anct]a Catharina V. M., Scholarum Piarum Collegij Podoliniensis Rector [manu propria] (Podolinec 31. aug. 1719) — Perillustrium ac Generosarum Dominationum Vestrarum Obligatissimus *Servus* Angelus a S[anct]a Catharina V et M, Scholarum Piarum Colleg: Podol: Rector [manu propria] (Podolinec 25. mája 1720).[6]

Všimnúť si tu treba zamieňavé používanie slov *servitor* a *servus* v rovnakom kontexte.

M. Bel vo vydaní Cellariovho slovníka neuvádza význam „otrok" pri

---

[1] *Slovník slovenského jazyka* III, Bratislava 1963, 679.

[2] Štúrovci poznali slovo *rab* zrejme zo stredosloven. nárečí. V kartotéke slovníka v nárečovom oddelení Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave (ďalej len JÚ) je aj takýto doklad z gemerskej dediny *Nandraž* (okr. Rožňava): *Hlec akia mi ruki ani* rabovi (= pozri, mám ruky ako otrok, t. j. veľmi zrobené). O slove *rab* v slovenských nárečiach pozri ešte tu ďalej.

[3] Z východoslovenských kalvínskych tlačí; doklad je z kartotéky historického slovníka slovenského jazyka (ďalej len HSSJ) v JÚ.

[4] *Gergeľak,* dnes *Gregorovce* v okr. Prešov.

[5] Mestský archív Prešov, B-9 (1630—1691). Je to podpis na konci listu.

[6] Mestský archív Levoča, trieda VI, zv. 266/12 a 266/13.

lat. slove *servus*. Uvádza len ekvivalent *sluha*.[7] Aj A. Bernolák v 6. zväzku svojho slovníka uvádza pri lat. *Servus* len významy: 1. *Čeladín, Chlap,* 2. *Lokaj, Mladenec, Pacholek*.[8] Obidvaja autori zachycujú stav, aký bol v latinčine ich čias, vtedy ešte bežne vzdelancami používanej.[9] Prvoradé uplatnenie sa významu „služobník, sluha" súvisí aj v tomto prípade so spoločenskými pomermi (neexistovala už sociálna vrstva otrokov).

Avšak v slovenčine predspisovného obdobia, v staršom období slovenského spisovného jazyka (štúrovskom) i v slovenských nárečiach je pri slove *rab* dobre doložený a dobre známy aj význam „väzeň; zajatec". Ako jediný význam uvádza pri slove *rab* význam „väzeň" A. Bernolák, ktorý v *Slowári* označuje toto slovo ako ľudové (str. 2683). Význam „väzeň" pri slove *rab* označuje ako špecificky slovenský (v porovnaní s češtinou) aj J. Palkovič.[10]

V materiáli k slovníku slovenských nárečí, ktorý sa doposiaľ zozbieral a je v nárečovom oddelení JÚ (je tam i Vážneho kartotéka k turčianskemu nárečovom slovníku), uvádzajú informátori zo stredného Slovenska pri slove *rab* (resp. *rob*) význam „otrok". Nemožno však s istotou tvrdiť, že sa tam všade používalo slovo *rab (rob)* len v takomto význame. Informátori sa pri vysvetľovaní významu tohto slova mohli dať niekedy viesť svojím dnešným jazykovým povedomím alebo stavom v dnešnej spisovnej slovenčine, takže nemuseli vždy presne zachytiť starší a už zjavne zanikajúci stav v slovenských nárečiach. Tak napríklad vo Vážneho kartotéke sa uvádza z Turca slovo *rab* ako zriedkavejšie používané v takomto príklade: *fšak si otrhaní aňi* rap (Mošovce); *je otrhaní, orašmaní ako* rap (Martin), kde by bolo dobre možné vidieť tiež význam „väzeň". Len v doklade z Michalian (okr. Trebišov) sa v nárečovej kartotéke JÚ uvádza slovo *rab* vo význame „väzeň".[11] V takomto význame zachytil slovo *rab* v obci Malčice (okr. Michalovce) i P. Király.[12] A ako sme už uviedli, pozná toto slovo vo význame „väzeň" z ľudovej reči aj A. Bernolák[13] a J. Palkovič.

---

[7] *Christophori Cellarii Latinitatis probatae et exercitae Liber memorialis, natvrali ordine dispositvs..... plurimis vocibus latinis, atque interpretatione hvngarica et bohemica locvpletatvs,* a Matthia Bello, Editio tertia auctior et emendatior. Posonii 1777. — Heslo *servus* je tam spracované takto: *Seruus,* i. m. et *Serua,* f. l. der Knecht, die Magd, Szolga, szolgáló leány. Slauha, služebkyně.

[8] *Repertorium lexici slavici-bohemico-latino-germanico-ungarici,* Tomus VI, Budae 1827, str. 529.

[9] Iba v hesle *Otrok* uvádza A. Bernolák medzi latinskými ekvivalentmi aj slovo *servus* (*Slowár* III, str. 1987).

[10] *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch* II, Bratislava 1821, stĺpec 1956.

[11] Zo zemplínsko-užských nárečí pozná slovo *rab* vo význame „väzeň" aj Š. Lipták, odb. pracovník JÚ, ktorý pripravuje väčšiu slovníkovú prácu z týchto nárečí. Sme mu povďační za poskytnuté informácie.

[12] P. Király, *Die ungarischen Lehnwörter einer ostslowakischen Gemeinde,* Studia Slavica 11, 1965, 96—107.

[13] Význam „väzeň" uvádza pri slove *rab* aj M. Kálal (*Slovenský slovník z literatúry aj nárečí,* Banská Bystrica 1924, 560), ktorý uvádza z Turca aj podobu *rob* (str. 573). Z Turca zaznačuje podobu *rob* aj V. Vážný (spomínaný materiál v JÚ).

Zo slovenských nárečí sa dostalo slovo *rab* (vo význame „väzeň") i do spisovnej slovenčiny štúrovského obdobia:

V Unhvare[14] som sa dozvedeu, že v temňicach stoličních najmeňej Rusínou a Slovákou seďí. Medzi 150 *rabmí* ňemáťe vjacej od 30 Rusínov a 20 Slovákou. Ostatňí sú, jako mi to očití svedok rozprávau, všetko Maďari. (B. Nosák, *Listi z ňeznámej zeme k L...*, Orol Tatránski 1, 1845, č. 10)[15] — V ostatňom zasadnuťí[16] predňjesou podžupan Ny., že s pomocou J. N. a K. C. sa pre *rabou* stol. robotňica (Zwangarbeitshaus) vibuduvala, a predložiu i spuosob a usporjadaňja všetkjeho. (Slovenskje národňje novini 1846, č. 71)[17] — Pamätní má biť tento sbor[18] najme pre stoličních *rabov*, lebo sa koňečňe už i nad žalárom vipovedau súd a to tak strašní, že je ňje „domus correctoria" ale „peremtoria"; „že to musí biť vibraní chlap z velmi mnohích, čo v ňom 2 roki vibudnúc, z príčini ňečistoti na žive ostaňe." (Slovenskje národňje novini 1848, č. 260).[19]

Význam „väzeň" je pri slove *rab* v slovenčine dobre doložený i z textov predspisovného obdobia:

(Koleda Duro) skrze gysteho *raba* Gura Ssparo, na ten čas w zamku Orawskem chiteneho strany gisteho wistupku geho obžalowany a incasowany biwsse, takoweho suseda nasseho slawny Magistrat wydiecky ulapit gest dal, ktery tež v tomže zamku Orawskem w *rabstwy* na ten čas zustawa. (Dolný Kubín 1726)[20] — Ite[m] Sspitalnikowy co toho *Raba* warowal w Kasstili dalo (se) d. 20. (Štítnik 1661, *Kniha výdavkov mesta Štítnika)*[21] — V tej istej knihe je k roku 1656 zápis: Ite[m] Na *weznow* kteri sedeli w kasstili strawilo se na/nich f. 7 d. 20. (ftk. 230).

Ako vidieť, používa sa tu zamieňavo slovo *rab* i slovo *väzeň* v rovnakom význame. Slovo *rab* sa v štítnickej knihe výdavkov zo 17. storočia používa vc význame „väzeň" veľmi často.[22] Porovnaj ešte:

Kdy *rabom* pravo bilo[23] niesly p. Hisspanowy dar -- d. 48 (zápis z roku 1673,

---

[14] Unhvar = Užhorod, maď. *Ungvár.*

[15] Citované podľa fototypického vydania Slovenských národných novín (SNN) a Orla tatranského, Bratislava 1956, IV, str. 80.

[16] Je to správa zo zasadnutia *hlavňjeho sboru štvrťročňjeho* v Pešti.

[17] Slovenskje národňje novini (1845—1848) I, Bratislava 1956, str. 283 (fototypické vydanie).

[18] Stoličný zbor liptovskej stolice.

[19] Slovenskje národňje novini (1845—1848) III, Bratislava 1956, str. 1039 (fototypické vydanie).

[20] Štátny archív Bytča, OŽ, Criminalia, fasc. II. Vypísané z kartotéky HSSJ v JÚ.

[21] Doklady z tejto štítnickej knihy výdavkov prepisujeme z fotokópií uložených v JÚ. Tento doklad je z fotokópie (ftk.) č. 284.

[22] Porov. ďalší podobný prípad z tejto knihy: Itt. *Gezcyowy co* raba *okuwal* - - - d. 18 (zápis z roku 1661, ftk. č. 263) — *Ite[m] Križar Melichowi od obručeк kde se* weznowe *lapagi* - - d. 18 (zápis z roku 1657, ftk. č. 229).

[23] T. j. keď súdili väzňov.

ftk. č. 363); Ite[m] kdi na Muran *Rabow* wezli dal p. Richtar gedne[m]v wozarowi d. 24 (zápis k roku 1657, ftk. č. 232).

Inštruktívne sú príklady z účtovných kníh mesta Banskej Bystrice, lebo tam možno porovnať rovnaké položky v slovenskej a nemeckej účtovnej knihe:

Dwom *Rabom* na spomożeny --- d. 36 — 2 *gefangenen* Steuer --- d. 36; Item gednemu *Rabowy* --- d. 12 — Einem *gefangenen* v. Türckhen --- d. 12; zaplatilo se od p. Richtare Haidukom a *Rabom* --- d. 60 — denen *Gefangenen* vndt Haiduckhen durch Herrn Stattrichtern zahlt wordten --- d. 60. — Používa sa aj slovo *väzeň:* Dwom *weznom* Almuznu --- d. 18 — 2 *Gefangenen* Steüer --- d. 18.[24]

I. Kniezsa myslí, že slovo *rab,* ktoré je v maďarčine slovanského pôvodu, sa tam udomácnilo za tureckých čias, v súvislosti so zajímaním pre turecké trhy s otrokmi.[25] Toto stanovisko iste vhodne vystihuje skutočnosť. Aj z nášho dokladového materiálu vidno, že i v slovenčine sa rozumelo pod *tureckým rabstvom, tureckým väznením — turecké zajatie:*

A ponewadž w/tichto dwuch Taloch ma Portiu y gich Sestra, ktera ge *w Rabstwy* mezj Turkj, tehdj ta gista gestli/bi casu quo successive traffila prigiti, powinne budu Partes gu wiplaczat f. 12 [...] dokladagicze też y to, że gestli/bj *w Rabstwy* sestra zemrela, aby ze 16. Tolaruw polowycza na Martyna pripadlj,... (Krupina 13. mája 1696).[26]

Inštruktívne sú v tejto súvislosti doklady z listov, ktoré v roku 1660 adresuje podžupan zvolenskej župy Joannes Ebeczky richtárovi a rade mesta Ľubietovej (písané vo Zvolene):

Vkazatel tohoto meho psanj w/duboweg[27] messkagici ssteffan Cibula gmene[m] prissel prede/mne Zalobicze se zeby (giz bude Rok in Februario) zarucil se za wasseho Obiwatela Ywana *w Rabstwy* Wacowske[m][28] kdi bil, za/kteriho Ywana se ssaibania[29] Sinowia tohoze Ywana Zarucily, yako y ma pod peczetow wasseho kralowskeho Banskeho mesta Lubetoweg list w ktere[m] ge y/to dolozeno gestlj by podle toho porucenstwy penize aneb ssarah toho ze *Raba*

[24] Ide tu o dve paralelné účtovné knihy z roku 1651 (vyúčtovanie príjmov a výdavkov za rok 1650); jedna je napísaná po slovensky s čechizmami, druhá po nemecky. Knihy sú uložené v Mestskom archíve v Banskej Bystrici pod číslom 248 a 249. Uvedené doklady sú zo 104. strany slovenskej knihy (strany sú tam dodatočne očíslované ceruzkou) a zo 46. a 47. strany výdavkovej časti nemeckej knihy.

[25] I. Kniezsa, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1, Budapest 1955, 452.

[26] Prepísané z fotokópií v JÚ: MA Krupina 8. 26, ftk. č. 83. Je to deľba majetku.

[27] *Dubová,* dedina v okr. Banská Bystrica.

[28] Pôvodne bolo v rukopise napísané *Raba* a za tým ešte nejaké iné slovo, ktoré teraz už nemožno prečítať, lebo pisár na jeho mieste prepisoval na text *w/Rabstwy Wacowske[m];* časť tvaru *wske[m]* nie je prepísaná, hodila sa aj do nového textu. Predložka *w* je pripísaná nad riadok.

[29] *Šajba,* dnes *Strelníky* v okr. Banská Bystrica.

nepolozilj na kolik/bi toho dluhu bilo zeby ste wassich opatrnostj ze statku gemu Contentatiu vcinilj, ... — V druhom liste: Predstupilj prede/mne Z Waczowa[30] Tott Janos, a/z/Ostreg lukj[31] Isaac Kriwy porucnicj Za Iwana Rusnaka Obiwatele wasseho z/Tureczkeho *wezenj* Zalobicze se ze geste 52 Tollare bi/bil dluze[n], a/za te[n] ze dluh na nich[32] turek bez milosti wzyty vminil. [....] prosym a Napomina[m] W. O. abi/ste y pro/krestansku lasku (kteru krestanski[m] *Rabom* mate) tie penize 26. oddalj hnedkj.[33]

Výrazy *rabstvo* a *väzenie* sa tu používajú v rovnakom význame. Takisto v doklade *Ite[m] Rožnawskemu Richtarowy kdi se* z/wezenya *nawracel* d 48. (Štítnik 1656, *Kniha výdavkov,* ftk. č. 221) ide zrejme o návrat z tureckého zajatia (= rabstva). Ďalšie doklady tohto druhu na slová *rab, rabkyňa:*

Item dali sme gednomu *rabowy* z Waradu kteri se wimenia --- d. 30. — Item gednim *rabkynam* ktere se z/tatarskeg[34] zemi wiswobodily dal sem --- d. 6 (Štítnik 1663, *Kniha výdavkov,* ftk. č. 282); *Rabkynyam,* ktere se od turkou wyslobodily wini d. 45; Nemeczkym *rabkinjam,* ktere ussly od Tatarou, na chlieb d. 24 (Krupina 1684).[35] Ide tu o vyslobodenie sa, o výmenu a o útek z tureckého zajatia.[36]

Zajatí Turci sa tiež označovali slovom *rab:*

19. Paulus Halama ex possesione Trnavka[37] ... fassus est ... Ad secundu[m][38] wie že pry/hrone proty teg Chotarneg pažity bywala studna, na ktereg Chotarneg pažyty, wie Fatens, nebohiho Nathanaela, ktery se obesyl pry Bučžy,[39]

---

[30] Maďarské mesto *Vác* (na sever od Budapešti).

[31] *Ostrá Lúka,* dedina v okr. Zvolen.

[32] V rukopise je *gich,* lebo pisár pripísal predložku *na* dodatočne drobunkými písmenami, ale tvar *gich* už neopravil na *nich.*

[33] Mestský archív Banská Bystrica, fond Ľubietová, fasc. 1656—1660, č. 2528 a 2563.

[34] Na označenie Turkov sa používali výrazy: *Turek, Tatár, pohan.* Sú v textoch zo 16.—17. storočia často doložené.

[35] Hospodársky denník z Krupiny. Vypísané z kartotéky HSSJ v JÚ. V takom istom význame sa však používalo aj slovo *väzeň* (= rab = zajatec): *dale wassjm mylostem toto sem chczel Na/wedomo daty, že dnes turczy Na/malu szlatynu vderyly byly a Mnoho lydy szebow pobraly byly Protoss szlatyny draby a/chudj lyde hnedkj za/nymy zapett yssly a z/daru a s/pomoczy pana Boha predok gym rozbyly a/na nych wderyly a/*weznow, *lyd ktery byly pobralj od/nych zasz wzaly a oslobodyly a try hlawj turezke a trych zywych chytyly* (Zvolen 21. dec. 1575; Mestský archív Banská Bystrica, F 206 N 47. Píše Nicolaus Orlle do B. Bystrice.).

[36] V citovanom slovníku J. Palkoviča nachádzame: *Rabstwí,* n. sl., zágem, Gefangennehmung, Gefangenschaft, f. captivitas (stĺpec 1957), t. j. slovo *rabstvo* sa tu označuje ako slovenské, s významom „zajatie".

[37] Bola *Dolná* a *Horná Trnávka* v okr. Žiar nad Hronom.

[38] Ide tu o odpoveď na druhú otázku z „de eo utrum?", formulovanú v prvej časti textu po maďarsky: *2. Tudgyae az Bizonysagh, és hallottae, hogy az Bucsaiak, és Zolyomi Varossiak keözet, hatarok, ezek az feljezet helyekre uolna, ugi mint Borkuttra Garam vizébe[n], nem mesze az partrul. Onan az Arkon, ahol Zolyomi Natanal neueö fel Akasztot Embert* Teőreők Rabbal, *Zolyomiak Czapka Gaspar el temeteték, és halottaé Czapka Gaspar szajabul, hogy ott az Teőreőknek, ſmassoknak is mondotta uolna, hogy it temesd el, mert ez az Bucsaiak, Zolyomiakkal ualo hatarok.*

[39] *Budča,* dedina v okr. Zvolen.

že ho potom geho Syn Zwolensky Obywatel dal na/woze na/tu Chotarnu pažit wiesty, a/tam *skrze Tureckich dvuch Rabou* dal zakopaty, yakožto na Chotary. [....] 25. — Joan[n]es Parilo ex Opido Nagj Szalatna[40] ... fass[us] e[st] ... Y/to wye že w/ten čas na Bučży bol, kdy toho nebohiho Nathanaela geho Syn *Tureckjm Rabom* dal wyesty na Chotar ale kde newie ... (Vlkanová[41] 1676).[42]

Významová hranica medzi „väzeň" a „zajatec" je plynulá. Aj v nem. *Gefangener* a maď. *fogoly* sa stretajú obidve tieto významové zložky.[43] A je tiež ľahko vysvetliteľné, že sa v slove *rab* (resp. *rob*) stretá aj významová zložka „zajatec" s významovou zložkou „otrok".[44] V slovenčine by spomínaná už skutočnosť (prítomnosť Turkov; zajímanie ľudí pre turecké trhy s otrokmi) mohla mať za následok oživenie starého slova *rab* (ako vieme, nebolo už v Uhorsku v čase tureckého vpádu sociálnej vrstvy otrokov). Je len otázka, či význam „väzeň; zajatec" patrí oddávna do významového okruhu starého slovenského zdedeného slova *rab* (popri významovej zložke „otrok", „sluha"), alebo či tu ide o prevzatie z maďarčiny, ako to vysvetľuje I. Kniezsa (c. m.), ktorý dôvodí tým, že v maďarčine slovo *rab* znamená od samého začiatku (prvý doklad z konca 15. stor.) „captivus; Gefangener; fogoly"; a keďže tento význam existuje vraj pri tomto slove len v srbochorvátčine *(rob)*, môže byť maď. *rab* prevzaté len odtiaľ. Keď si však uvedomíme známe sloven.-jslov. jazykové súvislosti (Kniezsov poukaz na pomery v sslov. jazykoch stráca preto v prípade slovenčiny trocha na sile), musíme uznať, že Kniezsova argumentácia nie je v tomto bode celkom presvedčivá. Dnes už, pravda, ťažko celkom jednoznačne len na základe jazykových faktov určiť, odkiaľ prevzala maďarčina slovo *rab*.

Maďarské *rab* môže rovnako dobre pochádzať z podoby *rab* alebo *rob*. Podľa M. Vasmera vznikla z psl. základu **orbъ* vslov. a zslov. podoba *robъ* a jslov. *rabъ*, doložená dobre v stsl. textoch. Ruské *rab* (Sklave) vysvetľuje ako prevzatie z cirkevnej slovančiny a vo všetkých jslov. jazykoch doloženú podobu *rob* (Sklave, Knecht) je náchylný vysvetľovať ako prevzatie z dunajskej oblasti[45] (od západných Slovanov). V slovenčine

[40] Je to *Zvolenská Slatina*, okr. Zvolen.
[41] *Vlkanová*, dedina v okr. Banská Bystrica.
[42] Okresný archív Zvolen; deponované v kaštieli v Ostrej Lúke. Bez signatúry.
[43] V spomínanom už 6. zväzku slovníka (*Repertorium* ...) uvádza A. Bernolák ako ekvivalenty maď. *Fogoly* slovenské slová *Arestan, Zajatí* (str. 83).
[44] Význam „otrok" a „zajatec" má aj bulharské slovo *rob*. Porov. K. Hora, *Bulharsko-český slovník*, Praha 1959, 850. Napokon, aj z nášho materiálu možno doložiť príklad podobného druhu: *A predce wečerem, to gest w/hodinu smrtj brana nebeska gim otewrena nebila. Zachazal s/nimj pan buh tak, gako panj zemsstj zachazagu* z rabmj *swimy, že we/dnie gim sluzilj, prace uložene dielatj musegu, na noc pak misto odplatj do žalare gich priwiragu.* (J. Kabarec, *Sermones*, 1753). Vypísané z kartotéky HSSJ v JÚ. — J. Z. Kabarec bol farárom v Lakšárskej Novej Vsi, okr. Senica.
[45] M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch* II, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1955, str. 479 a 499.

máme, ako sme videli, doložené obidve podoby — *rab* i *rob*. Ak je správna Vasmerom uvádzaná etymológia zo základu **orbъ*, môžeme aj pre strednú slovenčinu, tak ako pre jslov. jazyky,[46] predpokladať pôvodnú starú podobu *rabъ*, takže podoba *rab* by bola v strednej slovenčine prastará, pôvodná. V ostatných sloven. nárečiach doložená podoba *rab* (= väzeň, zajatec) je zrejme prevzatá z maďarčiny. Ale ani v strsloven. nárečiach nemožno vylučovať neskoršie spätné prevzatie z maďarčiny. Najmä zhoda významovej stavby v slovenčine a maďarčine je očividná a súvisí s historickými okolnosťami: všeobecne slovensko-maďarské susedstvo a spolužitie v jednom štáte a tu konkrétne tiež aj spoločné turecké nebezpečenstvo a turecký vpád s mnohými vážnymi dôsledkami.[47] Tieto historické okolnosti zanechali stopy v jazyku, v maďarčine i slovenčine. Prejavilo sa to aj pri slove *rab*.[48] A preto aj toto slovo a jeho významová stavba v slovenčine patrí aj do oblasti histórie slovensko-maďarských jazykových vzťahov.

Milan Majtán

PREZÝVKY V LITERÁRNOM DIELE BOŽENY SLANČÍKOVEJ TIMRAVY*

1. Prezývky tvoria iba jednu, ale pritom výraznú a typickú triedu živých osobných mien. Ich vznik podmieňuje spoločenská potreba identifikácie, ktorá je základnou sémantickou kategóriou vlastných mien.[1] V neúradnom spoločenskom styku pri ľudovom „živom" pomenúvaní osôb sa prezývky dosť často využívajú, a to najmä samostatne, ale aj v spojení s krstným menom, priezviskom alebo iným typom živého mena.

Na rozdiel od nadávky, ktorá má celkom príležitostný charakter, je pre-

[46] Problémom tu však je spoľahlivé vysvetlenie podoby *rob* v jslov. jazykoch.

[47] Porov. o tom tiež vyššie spomínané výklady I. K n i e z s u, c. d. a c. m.

[48] Na súvislosť s maďarskou jazykovou oblasťou by tu mohol poukazovať aj fakt, že väčšina dokladov na slovo *rab* (= väzeň; zajatec) pochádza z južnej časti sloven. jazykového územia, kde boli najväčšie možnosti bezprostredného širšieho kontaktu slovenského a maďarského jazyka. Nie je tu bez významu ani tá historická skutočnosť, že Turci prichádzali k nám z juhu cez maďarské územie, ktoré mnohí Maďari opustili.

* Kapitola z väčšej monografickej štúdie o vlastných menách v literárnom diele tejto predstaviteľky nášho kritického realizmu. Iná kapitola *Ľudové pomenúvanie osôb v literárnom diele Boženy Slančíkovej Timravy* vyjde v zborníku materiálov z III. slovenskej onomastickej konferencie v Banskej Bystrici (v tlači), kapitola *Krstné mená postáv v literárnom diele Boženy Slančíkovej Timravy* v Jazykovedných štúdiách XII (v tlači).

[1] V. B l a n á r, *Špecifikum onomastiky*, Zborník referátov a príspevkov z Medzinárodného sympózia a II. slovenskej onomastickej konferencie v Nitre 22.—24. mája 1969 (usporiadal Š. Krištof), Bratislava 1970, 13.

zývka svojím spôsobom ustálená, aj keď sa využíva iba v istých situáciách a nie je zvyčajne jediným ani najfrekventovanejším spôsobom pomenúvania. Je stála. Koho raz pokrstí jazyk dediny, je pokrstený navždy.[2] V daktorých prípadoch sa prezývka aj dedí, alebo prechádza na celú rodinu a tým sa ešte pevnejšie začleňuje do pomenúvacej sústavy. Okruh používania prezývok nie je rovnaký ani stály. Prezývky najčastejšie fungujú v širšom kolektíve, napr. v obci, v rámci jednej generácie, v kolektíve žiakov jednej triedy, ale daktoré sa dlhý čas môžu používať len v pomerne úzkom okruhu, ako je skupina najlepších priateľov, rodina, milenecký pár a pod.

Pri analýze literárneho textu nie je vždy celkom jasné, či ide o prezývku v pravom slova zmysle, teda o vlastné meno,[3] alebo o ustálený prívlastok, ktorým autor znásobuje charakteristiku daktorej postavy.[4] V ľudovej reči býva charakterizačný ustálený prívlastok, ktorý môže mať aj podobu celej vety, obyčajne akýmsi embryom prezývky a v istom zmysle funguje pri identifikácii osoby ako vlastné meno.

2. Tvorenie prezývok v dedinskej vyššej spoločnosti Timrava priamo zobrazila v novele *Veľké šťastie* (III/3).[5] Jedna z hlavných postáv, slečna

---

[2] Porov. G. Horák, *Dve kapitoly o Timravinom štýle, I. K ustáleným prívlastkom Timraviných hrdinov,* zb. Timrava v kritike a v spomienkach, Bratislava 1958, 647.

[3] Pokladať prezývku za vlastné meno nie je u nás ešte celkom bežné. Tak napr. J. Noge v monografickej štúdii *Umelecké prostriedky Timravinej dedinskej prózy* (Slovenská literatúra 3, 1956, 253—311) píše: Pre charakterizáciu Timrava ako najjednoduchší prostriedok pomerne hojne využíva miestne prezývky v Novohrade také časté, že len málo ľudí je bez nich a pritom také výstižné, že väčšina z nich v každodennom styku i u Timravy funguje ako vlastné mená (str. 265—266). Aj v Timravinom diele sa prezývky píšu nerovnako, s malým i veľkým písmenom.

[4] O ustálených prívlastkoch v Timravinej novele *Pódi* pozri G. Horák, c. d., 646—655. Porov. aj J. Noge, c. d. (časti *Spôsob charakterizácie, Opakovanie*), 265—273.

[5] Materiálovú základňu tvorí úplné vydanie Timravinych *Zobraných spisov,* ktoré v rokoch 1955—1959 v siedmich zväzkoch vydalo Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry v Bratislave a edične pripravil I. Kusý. Skratku pri odkazoch tvorí číslo zväzku a číslo prózy alebo divadelnej hry v ňom uverejnenej. Pri dlhších citátoch sa pridáva aj číslo strany.

I. 1. Za koho ísť?, 2. Darmo, 3. Kandidát ženby, 4. Bude dačo, 5. Na Jurkovej svadbe, 6. Prísažný, 7. Zvrchovaný čas, 8. Katera, 9. Ľudovít Šípka, 10. Duno, 11. Príbuzná, 12. Na Ondreja, 13. Pomocník, 14. Ondro Karman, 15. Sluhove trpkosti, 16. Na jednom dvore, 17. Pódi

II. 1. Ťažké položenie, 2. Tak je darmo..., 3. Pozde, 4. Nemilí, 5. Boj, 6. Bál, 7. Skúsenosť

III. 1. Veľký majster, 2. Bez hrdosti, 3. Veľké šťastie

IV. 1. Tá zem vábna, 2. Pád Jana Hrkaľu, 3. Marino súženie, 4. Márnosť všetko, 5. Ondro Hľonzo, 6. Mylná cesta, 7. V predvečer, 8. Víťazstvo, 9. Žiadna radosť

V. 1. V ktorú stranu?, 2. Strašný koniec, 3. U Kanátov, 4. Mojžík, 5. Príde čas, 6. Mocnár, 7. Ťapákovci

VI. 1. V čas vojny, 2. Hrdinovia, 3. Skon Paľa Ročku, 4. Všetko za národ, 5. Dve doby, 6. Záplava

VII. 1. Chudobná rodina, 2. Páva, 3. Odpoveď, 4. Prekážky

Jozefa Jakubovičová, Józa, má veľkú záľubu vo vymýšľaní a dávaní mien (prezývok). Prezvala domácu paniu, pani Nivsku, na *kráľovnú víl,* chovanicu Katušu na *Popelušu, Princeznú,* slúžky na *víly* i ďalších z dediny. Najvýraznejšie to možno reprodukovať slovami autorky:

Józa je... dievča strednej výšky, bujnej, čerstvej postavy, tváre neobyčajne krásnej. Má dvadsaťosem rokov a obzvláštnu rozkoš samopašiť, vysmievať sa a vystupovať slobodne a hlavate, nešetriac ničoho a nikoho. A to všetko si dovolí, že je už staršia a jednako nadmieru pekná.

„Kde si, *Popeluška?*" volá, ledva otvorí dvere kuchyne, hlasom vyzývavo veselým, „medzi kuchynskými *vílami* zas?"

„Prosím, prosím, len nie tak zhurta!" ozve sa hlas i žartovný i panovitý, ale nie tej, ktorú hľadala. „*Víly* sú tu, ale *princezná* nie."

Józa, tajne smejúc sa, vstúpila do kuchyne. Pri stole stála, niečo miešajúc, domáca pani veľmi dlhej postavy, vo veľkej sivej empírke, čo ju ešte dlhšou robilo. Tvár jej bola chudá a bledá vždy. Pohľad ostrý a pánovitý a okolo tenkých úst tvrdá črta. Tvár vôbec nemilá a chladná.

„I vy ste tu, tetuška?" vraví nezmýlená jej prísnosťou Józa — ju vôbec máločo zmýlilo — i kloní pery k chudej ruke. „Ja som nevedela..."

„Keď zakladáš si v tom, mená rozdávať," vraví Nivská, ani nesmejúc, ani nehnevajúc sa, a tvár jej je ako vždy nemilá, „tak už aj sebe daj nejaké. Tu Kata je *prvá víla,* Mara *druhá,* Anča *tretia* a Katuši dve si dala. Naostatok i mňa ešte nejakým poctíš!"

„Aha, i túto dnes robí nervóznou moja samopaš!" myslí si Józa a zasmeje sa, neberúc si veľmi k srdcu jej zazlenie. Len prizrie sa jej tklivejšie s iskierkou výsmechu v očiach.

„Prečo nie, teta, vďačne i vám. Vy ste tu hlavná osoba, a tak teda *kráľovná víl.* (Str. 169—170. *Kurzíva M. M.*)

— — —

„Levita má druhú záhradu, pravda," smeje sa Józa, „a druhé kvety. Táto dedina je jeho záhrada a ľudia kvety."

„I hrach jej už schodí, pozrite, i cibuľa. Pracovitá ruka!"

„Nie, Otila!" zvolá Józa a smeje sa. „To je zvláštne s tou levitovou záhradou, pri tej sa pristavme. Títo lotri a ruže levitove. Kurátor s holou hlavou napríklad je *tulipán,* hahaha!"

„Originálny žart!" riekla Otila, ale potom hneď pohrozí bielym, krásnym prstom a upozorní: „Pozor, Józa!"

„Ďuro Zajac *jazmín,* náš obnociar *kaktus* a Šporiga *stokráska!*" volá Józa, nedajúc sa mýliť. „A Rataj? Tomu nejaké pekné meno nájdime. Rýchle, rýchle, to je miláčik levitov. Ty, *Popeluša,* si s ním veľa, ty vieš, čo je jeho najmilší kvet."

„Ja neviem."

„Oh, ospanlivá, nechutná!" riekne Józa. „Ja by vedela na tvojom mieste i jeho najtajnejšie myšlienky. Povedz, zaujíma sa o nás? Nie je zaľúbený do niektorej?... A tento čo bude?" hovorí už v cudzej reči, vidiac zo školy vychádzať veľkého chlapa. Je to Pavkovič, vysoký, statný človek. Vyšiel na čerstvé povetrie predo dvere, vyňal fajočku z vačku kožúška, vytrúsil obsah z nej na dlaň a vrhol do úst. Všetky tri slečny rozosmiali sa naraz.

„To je *stolistová ruža!*"

„To je *bôb!*" žartuje mimovoľne i Otila.

„*Ricínus!*" povie i Katuša.

„Aha, i *presadená ruža* povedala slovo! Dvíha hlavu, ako vidno, a začne sa prebúdzať!" kričí Józa.

„Ja by i tebe dala hneď meno!"

„Naozaj? No, čujme teda!" A Otila riekla s istou prísnosťou: „No len múdre teda!"

„Hihi!... Ty sa vydáš za Leva..."

„Vidíš ju!" riekne Józa, uhádnuc, čo myslí. „ Som *levica!* Žasnem nad jej ostrovtipom. A sebe nedala by si nejaké? Aká je smelá, že niet tu jej mamy."

„Dosť mi ich nadávate vy..."

„Ktože ti ich dáva z nás?" spýta sa Otila s výčitkou. Katuša zmiatla sa a zamĺkla.

„Ešte jej i dáme!" vraví Józa. „Napríklad... no čo? *Cibuľka,* áno?"

„No to si ju práve poctila," povie Otila, usmejúc sa tajne.

„Prečo nie? To je nenahraditeľná zelenina."

„Viem, že kapusta bez nej bola by zlá."

„Nielen to. Má ona i vznešenejšiu úlohu. Neveríš?" kričí, keď tá rozosmiala sa. „Či povedala Šmúrička, čo prišla včera večer k levitovi, aby okrstil dieťa Kačurino, že ho len cibuľou vzkriesili?" (Str. 194—195. *Kurzíva M. M.*)

Tieto príležitostné mená, okrem prezývok *Popeluša, Princezná,* by však ťažko bolo možné hodnotiť ako skutočné prezývky, lebo sa ani nenaznačuje ich používanie a ustálenosť. Neuvádzame ich preto ani v slovníčku prezývok. Jozefa Jakubovičová práve opísanou vlastnosťou (dávať prezývky) pripomína samotnú autorku. Timrava so svojou sestrou Irenou veľmi rada každému, kto ich zaujímal, dali hneď priliehavé meno.[6] Táto črta Timravinej povahy spolu s vynikajúcou charakterizačnou schopnosťou sa odráža v celom jej literárnom diele. Viac ako päťdesiat postáv z ľudu i z vyšších vrstiev má aj nejakú prezývku.

3. Prezývky v Timravinom literárnom diele, či už ide o postavy z dedinského ľudu alebo z iných vrstiev spoločnosti, sú motivované spravidla nejakou telesnou alebo duševnou vlastnosťou, pôvodom, či povolaním hrdinu-nositeľa. Ako prezývky sa využívajú aj v istej spoločenskej vrstve nezvyčajné krstné mená, napr. *Eduška, Jožko.* Daktoré prezývky ostávajú čitateľovi nemotivované, napr. *Cincura, Mijka, Mógus* (aj meno psa II/7), *Sáľa.* Motiváciu prezývky *Turkyňa* vysvetľuje sama autorka dvojako: jedna hrdinka veľa zje („ako Turek"), druhá je nevľúdna. Hrdinka Viera podľa biblického príslovia ľahko dostáva do prezývky aj „lásku" a „nádej".

Timrava zvyčajne raz alebo aj viac ráz v texte sama, najčastejšie pri

---

[6] M. Krpelcová, ***Moja sestra,*** zb. Timrava v kritike a v spomienkach, 52.

prvom použití, vysvetľuje vznik a motiváciu prezývky (pozri v slovníčku), inokedy možno prezývku identifikovať z kontextu alebo z celkovej podoby mena a z modelov, ktoré autorka pri pomenúvaní svojich postáv využíva.

Prezývky Timrava využíva najmä v autorskej reči, ale vyskytujú sa aj v reči postáv, najviac samostatne, dosť často aj s krstným menom, napr. *Anča-Páva, Paľo-Kain, Ondro Hluchý,* s priezviskom, napr. *Merkuľa Sačkovie, Sova Krhlovie,* s krstným menom a priezviskom alebo iným typom živého mena, napr. *Ondro Sochoš Hluchý, Anča Jachtačka Riapeľovie* atď.

V daktorých prípadoch sa nedá jednoznačne určiť, či ide o prezývku alebo iný druh osobného mena. Tak napr. pri prezývke *Merkuľa* by sa z podoby *Merkuľka Sačkovie* (je to variant a nie deminutívum!) dalo uvažovať, či podoba *Merkuľka* nie je prechýlené rodové priezvisko.

Naopak v menách *Alžbeta Pečiarka, Nely Pečiarka* (raz je doložená aj podoba *Alžbeta Pečiarková*) by sa priezvisko (?) *Pečiar/Pečiarka* mohlo hodnotiť aj ako prezývka *Pečiarka,* ktorá z matky prešla i na dcéru. Variantov mena (či nedopatrení) je v Timravinom diele viac.

4. Slovníček prezývok:

Ábel IV/3 — Mala Mara totiž troch synov. Najstarší Ondro, ktorý ich opustil pre ženu, druhý s Paľom rovnoročný Janko, ktorý umrel. [Janko]... bol ako kus chleba. Paľo opak toho: tento len bíjať chcel sa naveky. Preto nazvala synov svojich: dobrého *Ábelom,* a zlého *Kainom,* a hľa, *Ábel* umrel (človeku naveky najmilšie býva odňaté?), *Kain* zostal a treba ho oženiť (str. 85).

Adventné prasa IV/1 — [Chlapec Belanovie] chodí s veľkými už tiež, lebo má právo k tomu: bol už na spovedi — ale postava jeho je ako päsť. Každý deň menšia. Nerastie, ač mať jeho temer zadúša ho dobrotou, všetko sebe od úst odtŕhnúc. A že nepribúda naň, nazvali ho kamaráti *adventným prasaťom* (str. 29).

Belka I/16 — V mysli utkvela mu na dolnom konci dediny Anča Kačicovie, ktorú *Belkou* prezývali, lebo mala veľmi bielu tvár a nohy (str. 294).

Biela grófka III/2 — Naostatok dobehla Milina Adamčíková, sestra mladého kňaza. Táto mala bielu tvár, žlté vlasy a biele šaty, za čo ju Irina tučná tetka Tilka a žena pána doktora ironicky *bielou grófkou* titulúvala (str. 51).

Cincura III/2 — *Cincura* šla kradnúť trávu do skladu včera, keď bol Milan na filii Devišti pochovávať, a keď ju dolapili, riekla, že sa nazdala, že sú ešte pán farár nie doma, preto prišla (str. 71).

Cvernoša IV/6 — Sotvaže sa zavrela zem nad telom Zuzky Kúdelkovej, ktorú *Cvernošou* prezývali pre veľkú štíhlosť, Paľo Pražeň, jej muž, navolal si kamarátov a počal hodovať (str. 183).

Čakaj V/7 — Ťapákovci sedia v izbe — večer je... Nízka Zuza, žena brata prezývaného *Čakajom,* sedí na lavičke, majúc stolček pod nohami (str. 268).

Detva V/1 — Potom začala s krikom voloviarka, ktorú prezývali *Detvou,* že odtiaľ pochodila... (str. 17).

Dudla IV/5 — „Dosť nás je ešte!" riekla ktorási z dievčeniec, „môže si vyberať!" To *Dudla,* boháčka, ktorá myslela, že je jej všetko dovolené a pristane jej všetko (str. 171).

Dýchavičný kôň V/6 — ...muž Ondro volá ju [Ilu Štopľovie] len *dýchavičným koňom,* preto, že ťažko dýcha — on je ešte najhorší (str. 227).

Džentlmen VI/4 — „Bol v Amerike [Hagara] za tri roky," vysvetlí Viera. „Naučil sa anglicky a iné veci, vravia, že nepracoval tam, ale sa vzdelával. Ostatne vždy bol nápadný, a ako sa stade vrátil, obzvláštne. My ho len *džentlmenom* voláme," rozpovie Viera na dúšok, medzitým merajúc očima diaľku medzi nimi a domom (str. 164—165).

Eduška IV/3 — Medzi dievčenci pekne odetými zazrela Mara i dievku Kukučkovie, *Eduškou* prezývanú, ktorú hľadala (str. 88).

Hluchý V/5 — „Bačik Ondro [Sochoš] sú hluchý ako tĺk, s tými sa nedovraví žiaden duch," povie ešte. — „Ale veď bačik Ondro *Hluchý* ani doma nebudú zajtra," namieta ešte nesmelo Anča... (str. 181). — Dvaja chlapi, muž a Ondro Sochoš *Hluchý*, sedeli pri ňom [ohni], zohrievajúc sa a čakajúc ženy s večerami (str. 209).

Hviezdoslavka VI/4 — „Dobré ráno Vierka — *Hviezdoslavka*... či *Kollárka*...?" na tvári zrkadlí sa jej rozcítenosť a milé prekvapenie (str. 178). — „Tak sa len vzchop, *Hviezdoslavka!* (Nebesá zas *Hviezdoslavka*, lká v duchu Viera.) (str. 196).

Ivan Hrozný VI/4 — „Oh, vy, vy! Večne s tou flintou, večne s tou poľovačkou. Ako môžete o život pripravovať ešte i vtáčky. I minule usmrtili ste ich päť. Vy... vy *Ivan Hrozný!*" [Ivan] Čierny zasmial sa jej nadávke, ale sa nedal ňou odviesť (str. 170).

Jachtačka V/5 — Tvár Anče *Jachtačky* Riapeľovie ostávala vždy zamračenejšia. Čelo posiate vráskami, naveky trúchle, akoby nikdy slniečka nevidela zasvietiť. Slov jej — pravda i ťažko jej je čo len jedno vysloviť: zajaká sa, preto ju i *Jachtačkou* volajú — sotva počuť v dome (str. 177).

Jožko III/2 — Kňaz neodpovedal už nič. Pohovoril ešte s Paľom Kropenkom, čo ho *Jožkom* prezývali... (str. 64).

Kačura III/3 — ...prišla včera večer k levitovi, aby okrstil dieťa *Kačurino* (str. 195).

Kain IV/3 — Pri okne syn Paľo, ktorému Mara dala zo zlosti, ešte kým bol maličký, i meno *Kain* (str. 81). — Syn Paľo, ktorého sama mať pomenovala *Kainom*, lebo bol planý za malička, iba pometal plecami stisnutými (str. 82).

Keko IV/3 — „Bol si i ty tu, Paľko?" prihovoril sa mu otec dievky Matúšovie, chlap bielej tvári a čiernych ako žúžoľ očú, od ktorých zle prichodilo statku i ľuďom, ktorého *Kekom* prezývali (str. 91). — I/15 — Na polceste na poli stretol sa s Paľom Mašoje, ktorého prezývali *Kekom* (str. 278).

Kňažná III/2 — „Ty šašo!" nadá jej Kamila, ktorá si osobovala právo kárať všetky, za čo ju za chrbtom *kňažnou* prezývali (str. 52).

Kopytkár I/1 — „Za zelinkami! Nie žito obzrieť. Vyšli mu flajstre a nemá z čoho robiť ‚herbaté'," žartoval po prvé Bút, keď odišiel Mišov. No o chvíľu pobral sa i on — snáď topánky plátať... Odhora šiel Mišov, oddola Bút, pod oknom stretli sa. „Kamže, kam, *kopytkár*?" spytuje sa Mišov, zastanúc si pred Búta. Ten zarazil sa sprvu, v druhom okamihu však obdaril kolegu zauchom (str. 49, 50).

Kráľovná V/7 — ...keď sa ti nepáči, načo si šla za Paľa? Mohla si sa vydať za kráľa. Lebo si ty len za kráľa súca — ty *kráľovná* (str. 262).

Križľana I/16 — Mať jeho, ktorú *Križľanou* volali, lebo mala chybné oči, od ťaku dobre nespadla (str. 293).

Ľahký I/14 — Vstúpiac do izby, tam práve našiel kostolníka svižnej postavy, ktorého zato *„ľahkým"* prezývali (str. 268).

Lietavka I/16 — Otvorila okno na svojej chalupe i žena Paľa Bielekovie, chorého na suchoty už tri mesiace, ktorú *Lietavkou* prezývali, lebo vrtela hlavou všakovak od pýchy (str. 296).

Ľoľo V/3 — Po pol roku ho nechala, lebo ho nechcela nikdy, tupila, prezývala sprostým *ľoľom*, lebo nerozumel žartom, nefajčil, nenadúval sa (str. 127). — Do umu prišla mu rozsobášená žena, ktorá ho volala len *ľoľom* (str. 136).

Mastičkár I/1 — Cez zimu učí i on deti a cez leto chodí za zelinkami po poli, robí flajstre a mastičky pre ľud. Za to prezvali ho *mastičkárom*. No ľud by si ho nedal za nič (str. 46).

Mazanka IV/3 — Stará Matúšovie, ktorú i *Mazankou* prezývali, že čierna chodila, bola rodom z druhej dediny (str. 100).

Merkuľa, Merkuľka VI/5 — „Veď je to i pravda!" zavolá *Merkuľa* Sačkovie (str. 337). — „Či ste počuli, stvory božie, že Olienkovi financi vzali kotol, čo pálil rožovku?" spytuje sa *Merkuľka* Sačkovie, sediac na skale oproti iným ženám (str. 336).

Mijka III/2 — A *Mijka* šla slúžiť do mesta — tá daromnica (str. 71).

Mlynárka IV/1 — ...mladý Hliviak, syn tučnej *mlynárkou* prezývanej ženy (str. 22).

Mógus I/17 — ...sluha, *Mógus* zvaný, ktorý mal zjednané dvadsať zlatých, desať kíl raži, voz dreva pre ženu, krpce, koľko zoderie, a mal spodnú čeľusť veľmi pyšno vydutú napred (str. 330).

Morka VI/5 — „Pri Marinskom bola akási *Morka* Dorka," odpovedal Melcer (str. 314). — Blahoželajú *Morke* Dorke. *Morka* Dorka sa klania na všetky strany v tesnej sukni, uhýnajúc sa pôvabne povedomá svojej hodnoty (str. 326).

Nemka I/17 — Pri nej na skale podstene (!) sedí suseda *Nemka* — prezvaná Nemkou v dedine zato, že vedela nemecky a že fajčila... (str. 349).

Nová žena IV/3 — *Novou ženou* prezývali ju, lebo muž, keď si ju vzal, po druhý raz sa ženiac, chválil sa, že má novú ženu (str. 94).

Okaňa I/16 — Ale keď sa rozhľadel po svete, Paľo videl, že Anča má oči veľké ako päste — nie darmo ju *okaňou* volajú — a čelo na dva prsty (str. 299).

Pán VI/5 — Zamĺkli akosi, mysliac na jej muža-ožrana, len po chvíli ozval sa Janko Lavičkovie, ktorého prezývali *pánom:* „A tá drahota, pane! Chudobný človek bár by nežil" (str. 337).

Páva VII/2 — (Počuť spev.) Ľa, to *páva* ide. Dobre jej byť veselou, a moja — ubitá (str. 86).

Pekár IV/9 — „Keby! Ale keď rosa už schne," mieni starý, *pekárom* prezývaný chlap s plešivým temenom (str. 302).

Pes IV/3 — Na podstení stál rečník, osinutý od zimy, ktorého *psom* nazývali (str. 114).

Pipíška III/1 — „Hela!" začne Róza, len čo do kuchyne prišli, v riedkych ružových šatách, ktorú pani malou *pipíškou* volali (str. 20).

Popeluša, Popeluška III/3 — [Józa] pristúpila ku Katuši už celkom inakšia i rečie šeptom: „Ty, Popeluša, čo to toľko chystáte všeličoho, či on toľko zje?" (str. 173). — „Kde si *Popeluška?*" volá, ledva otvorí dvere kuchyne, hlasom vyzývavo veselým (str. 169).

Presadená ruža III/3 — „Keby nie teta, bola by si ako tá Anča s namasteným vrkočom z dom do domu, od rodiny k rodine sa ponevierala. To maj vždy pred očami, a ty ešte zasekuješ pery. Nie aby si bola krotká, ochotná, pokorná. Veru tak, ty *presadená ruža!*" Katuša neodpovedala nič (str. 172).

Princezná III/3 — „Čože je, *princezná?*" zavolá už od dvier, zbadajúc Katušu medzi ríbezľovými krami (str. 197).

Ruso IV/9 — Ide dolu dedinou, i popred dom Foltenovie, kde šiel kedysi Grúnik na prístavky k bohatej dievke *Rusom* prezývaného gazdu (str. 286). — Majetok a dom je ich a Ďuro, starší syn, je skupáň, ako mu bol starý otec *Ruso*... (str. 288).

Sáľa IV/4 — ...počúvala hlučnú vravu Ančinu, ktorú *Sáľou* prezývali pre nakrivený chrbát (str. 122).

Sova IV/7 — Sponík hodil okom tiež v tú stranu, no bola to iba Mara Krhlovie, ktorú *Sovou* prezývali (str. 211).

Spevák IV/2 — „Ej tvrdo sa to zozbiera!" povie Giľovie Ďuro, ktorého i *spevákom* volali pre pekný hlas...

Starniak IV/4 — Muža hluchého, ktorého ona iba *starniakom* volá, neraz orútila čímkoľvek, čo jej do ruky prišlo (str. 130).

Strelec I/16 — „Tak kdeže by ste si ju dali zaň," povie tam hore za humnom Jano Geško, čo ho *strelcom* prezývali, lebo mal veľmi bystré oči (str. 295).

Škríbeľovci I/16 — ...začal obzerať dom. Je pekný, veľký, pod škridlou, akých málo v dedine. Ich bol prvý taký, preto ich aj *Škríbeľovci* nazvali (str. 313).

Šporiga III/3 — ...počúvala, ako jej sestra, *Šporigou* prezývaná, škrečí neslýchaným nárekom, čo jej len hrdlo stačilo (str. 177).

Ťava IV/2 — ...taký bachter; i s tou jeho ženou — *Ťavou* ju vari prezývajú — žije len tak, nezosobášený (str. 46).

Tichá voda II/5 — Marta, veľmi tiché a veľmi utiahnuté dievča — začo ju *tichou vodou*" prezvali — dosť vysoké, ale tenké, s čiernou hlavou, vstúpila... (str. 109).

Turkyňa IV/7 — Nevesta toľko zje ani Turek. — No syn nedbá na nič; berie ženu a k nemu prisadne hneď i jeho žena Zuzka. „Tá *Turkyňa* všetko spakuje!" myslí si Anča nazlostená (str. 206, 207). V/6 — Tú *Turkyňou* prezývajú, že je nevľúdna. Tvár jej je ako zo skaly; nezasmiala by sa za groš aj za týždeň (str. 234).

Veľkomožná IV/4 — „Ako sa vám to vysoko smeje; nadarmo ju *veľkomožnou* prezvali. Z jednej strany taký krik ani nesvedčí sa na fare robiť" (str. 121).

Veranaďšám [Veľkomožná Viera] IV/4 — „No, *Veranaďšám*, čo povieš?" rečie konečne pán domu, osloviac dcéru, ako ju žartom volávali (str. 201).

Viera, Láska, Nádeja VI/4 — „Zbohom, slečna *Viera, láska a nádeja!*" „No, hýbte sa, hýbte, *Viera* a *Nádeja!*" (str. 184) — „Slečna *Viera, Láska*

a Nádeja, nehnevajte sa, ja vás ľúbim" (str. 187) — Živio, slečna *Láska* a *Nádeja!*" volá Čierny už na kraji zúfalstva (str. 188) atď.

Zdychavičné žriebä I/16 — „Však je dobre u Krajcov alebo u Farbov! Alebo Bežanovie Ondro si ženu pozovie inak, iba *zdychavičným žriebäťom!?*" (str. 294).

Zmija V/7 — „Chceli ma i druhí dosť!" povie Ila horlivo. „A ty že si čo? *Zmija*, kalika — keď som ja *kráľovná* (str. 262). — Anča-*zmija* pozerá kradmo k nemu (str. 269).

Žajdlík IV/8 — „Vari *Žajdlík?*" usmeje sa opovržlivo gazda, pomenujúc v mysli jej syna tak, ako ho prezývali pre malý vzrast: *Žajdlíkom* (str. 253).

Žartovník V/7 — ... jej muž, Paľo, vysokej, trochu nahnutej postavy, okrúhlych, pokojných očú, ktorý rád žartúval, za čo ho i *žartovníkom* volávajú, podotkol rozmarne: „Nezamoč sa, *kráľovná!*" (str. 260).

Žid I/15 — ... Ondra Čurvičkinho nie darmo *„židom"* prezývajú, lebo naozaj jeho tvár nie je na boží „parsún" (str. 287).

Žltá ľalia V/2 — I Eta Rapkay, ktorú pre žltú tvár voláme *žltou ľaliou*, tvrdila to isté (str. 55).

Žralok V/2 — *„Žralok* jeden!" nadám mu [učiteľovi Rybárovi] konečne tak, ako ho menúvam pre veľké ústa, aké má, a ktoré vyniknú obzvlášte vtedy, keď sa smeje (str. 48).

Konštantín Palkovič

SLOVENSKÝ ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK RUDOLFA SKOTNICKÉHO

Etymologické bádanie na Slovensku negatívne ovplyvnil klasický filológ Gregor Dankovský, ktorý pôvod starej gréčtiny odvodzoval zo slovančiny,[1] a spisovateľ Ján Kollár, ktorý zasa hľadal pôvod latinských slov a talianskych miestnych názvov v slovančine.[2] Obidvoch „etymológov" viedli pri ich výkladoch vlastenecké pohnútky. Tak ovplyvnili aj ďalšie generácie slovenských bádateľov (spisovateľov, historikov a i.), ktorí vysvetľovali pôvod starých toponým, ba i cudzích slov zo slovenčiny, usilujúc sa dokázať starobylosť svojej materčiny.

Popri takejto romantickej tendencii sa uplatňovala u nás v etymológii aj druhá, triezvejšia línia. Bádatelia používali metódu porovnávania s inými, najmä príbuznými slovanskými jazykmi a prišli dakedy k správnym záverom; inokedy sa aspoň priblížili k pravdepodobnému výkladu.[3]

---

[1] A. Kolář, *Řehoř Dankovský, profesor řečtiny na akademii v Prešpurce před sto lety*, Praha 1932, 20 a 28 n.

[2] J. Kollár, *Staroitalia slavjanská*, Viedeň 1853; ten istý. *Etymologicko-historické pojednání o slově* holub, *s ohledem na Slavo-Venety v Italii*, Cestopis obsahující cestu do Horní Italie, III. diel, Praha 1862, 328—348.

[3] Metódu porovnávania slovnej zásoby slovanských jazykov používal napr. J. Kořš. Porov. M. Hayeková, *Dielo neznámeho slovenského slovnikára*, SR 23, 1958, 279—289.

Triezvejšie v etymológii postupoval P. J. Šafárik. Porov. Z. Hauptová, *Die*

Obe tieto línie sa uplatnili v prvom doteraz nám známom slovenskom etymologickom slovníku[4] z konca 19. storočia, ktorého autorom je R. Skotnický. Rukopis tohto slovníka sme našli v knižnici Slovenského národného múzea v Martine (inv. č. 443, sign. tr. 22).[5] Keďže rukopis bol doteraz neznámy, chceme v tomto príspevku bližšie oboznámiť verejnosť s jeho obsahom.

Rukopis nemá nadpis ani úvod a je evidovaný pod názvom *Rudolf Skotnický, Materiál k etymologickému slovníku.* Text slovníka, písaný krasopisne ceruzkou na 190 stránkach brožovanej písanky (formát 21 × 17,5 cm), je dobre čitateľný. Slovník poslal do Martina F. Krofta z Kochanoviec r. 1901. Svedčí o tom zápis ceruzou na prvej strane rukopisu.

F. Krofta poslal do Martina v tom istom roku aj druhý Skotnického rukopis, ktorý sa tiež nachádza v knižnici Slovenského národného múzea pod názvom *Rastlinopis. Sostavil Rudolf Skotnický, 1861.*[6] Tento rukopis je písaný perom a za menom odosielateľa Kroftu je pripísané „z Kochanoviec".

O autorovi slovníka sa u Ľ. Riznera dozvedáme iba to, že bol advokátom v Trenčíne. Bližšie životné údaje o Skotnickom uvádzajú A. Popovič a D. Kollár.[7]

Od R. Skotnického pochádzajú ešte dva rukopisné slovníky a rukopis gramatiky slovenčiny a ruštiny.[8]

Je otázka, kedy vznikol spomenutý etymologický slovník. R. Skotnický uverejnil dva etymologické príspevky. V r. 1890 vyšiel v besednici Národných novín jeho článok *Uhorsko zo stanoviska dušo- i slovozpytného,*[9] v ktorom uvažuje o pôvode mena *Uhor* a *Uhorsko.* V druhom príspevku

---

etymologischen Arbeiten von P. J. Šafařík, Beiträge zur Geschichte der Slawistik, Berlín 1964, 147—161.

Podobného druhu sú aj niektoré etymológie v rukopisných nárečových slovníčkoch. Porov. *Slovník nárečových slov zo zbierok rozličných autorov* (Dobšinský, Ján Chalupka, Ctiboh Zoch, Michal Godra), rkp. u akademika Ivana Staneka.

Reálnejšie sú aj etymologické výklady Fr. Šujanského.

[4] Ľ. Rizner v Bibliografii (IV, 224) uvádza aj rukopisný *Etymologický slovník reči slovenskej a jej príbuzných* od Ľ. A. Reussa, ktorý je nateraz nezvestný.

[5] Za sprostredkovanie a sprístupnenie rukopisu ďakujem S. Kramárovi, pracovníkovi SNM v Martine.

[6] V rukopise (133 strán + latinský index) je okrem úvodu a všeobecnej botaniky aj systematika rastlín. Je tu zaujímavá terminológia a veľa novotvarov. Sú tu napr. takéto názvy látok: *sirka, kostík, solík, kazík, žabík, dralík, draslík, magník, burík* a i.

[7] Pochádza z Veľkej Bytče, narodil sa 12. 3. 1844, študoval právo a r. 1872 odišiel do Trenčína, kde 26. 6. 1900 zomrel. — Porov. A. Popovič — D. Kollár, *Ein unbekanntes grammatikalisches Werk von Rudolf Skotnický. Ein Beitrag zur Geschichte der slowakischen Sprachwissenschaft,* Beiträge zur Geschichte der Slawistik, Berlin 1964, 405—417.

[8] O Skotnického lexikografických prácach a o gramatike pozri v cit. článku A. Popoviča a D. Kollára, 407—416.

[9] Národnie noviny 21, 1890, č. 145.

z roku 1891[10] pod názvom *Slavianska starina* Skotnický vykladá pôvod názvov slovenských pohorí *(Tatra, Matra, Fatra, Karpaty, Beskydy),* riek *(Váh, Hron)* a názvu *Trenčín* a *Turiec.* Pri výklade uplatnil tie isté metódy ako v etymologickom slovníku. Napr. názov *Karpaty* dáva do súvislosti so slovom *chrbáty*, názov *Hron* so slovesom *hnúť, hnať,* meno *Váh* so slovom *voda* a pod. Predpokladáme, že Skotnického etymologický slovník vznikol až po týchto príspevkoch, t. j. v priebehu posledného desaťročia 19. storočia. Nasvedčujú tomu tieto skutočnosti:

Slovník je vlastne iba konceptom, na ktorom autor ešte pracoval. Vyčiarkoval daktoré vlastné mená, robil doplnky (vsuvky na ľavom voľnom okraji rukopisu zdola nahor), neurobil úvod, nedal práci názov. (Naproti tomu rukopis *Rastlinopisu* je písaný perom, nie sú v ňom zásahy, má úvod.) Takýto nedokončený rukopis slovníka spolu s inými autorovými rukopismi poslal r. 1901 F. Krofta, zrejme Skotnického priateľ z Kochanoviec, dediny blízko Trenčína, ako dar Muzeálnej slovenskej spoločnosti v Martine.[11] Predpokladáme, že choroba, resp. smrť v r. 1900 nedovolila autorovi dať rukopis do konečnej podoby.

Skotnický nebol školený jazykovedec (bol advokát), ale mal isté jazykové znalosti (najmä ruštiny) i zmysel pre porovnávanie. Vo svojich etymologických výkladoch pokročil len o málo ďalej ako jeho domáci predchodcovia, ale ani zďaleka nedosahuje úroveň, ktorá bola v tom čase v oblasti slovanského etymologického bádania u nás a v iných krajinách.

Slová, ktorých pôvod Skotnický vykladá, sú usporiadané podľa abecedy, a to podľa základného tvaru. Autor používa porovnávaciu metódu, uvádzajúc paralely z príbuzných jazykov blízkych (z češtiny, ruštiny, zriedka aj iných) i vzdialenejších (nemčiny, latinčiny), ako i z nepríbuzných (z maďarčiny). Robí to však neraz iba mechanicky, podľa náhodnej zvukovej zhody, bez ohľadu na význam.

Skotnickému sa dakedy porovnávaním slov rozličných jazykov podarilo správne odhadnúť pôvod, resp. priblížiť sa k správnemu etymologickému výkladu slova. Napr. slovo *žriedlo* vykladá takto: „etym. žer-iedlo, t. j. hrdlo = r. жерло (otvor) do a z podzemia";[12] alebo slovo *sklo:* „r. стекло, etym. s+tek-lo, t. j. steklina, od steknúť",[13] slovo *syr* zo „sur" ako „výsuv z mlieka",[14] slovo *jasle* z koreňa *jed-* a z prípony *l.*[15]

---

[10] Národnie noviny 22, 1891, č. 61—63.

[11] Pri troch Skotnického rukopisoch sa u Ľ. Riznera uvádza skratka MSSp. Ľ. Rizner, *Bibliografia* V, 88.

[12] Porov. výklad u V. Machka, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.* Praha 1957, 588.

[13] Porov. V. Machek, c. d., 446.

[14] Porov. výklad slova *syr* z koreňa *sur-* v príspevku Š. Ondruša, *O zrode a živote slov,* Kultúra slova 4, 1970, 203.

[15] V. Machek, c. d., 177, slovo vykladá z *jad-slo.*

Ako sme si všimli, R. Skotnický si na podopretie svojich výkladov vytvára také podoby slov, ktoré nemá doložené. Napr. slovo *uzda* odvodzuje od „nudiť (nútiť), nu-nuz- = uz-, rus. внуздать"; slovo *mrkev* od „morať", slovo *juh* zo „žuh" a to od „záhať", *žrebec* od „hriebať sa (v pohl. smysle)", *baran* a *brav* od „bárať (pohl. údom)". Nárečové slová, ktorých pôvod vykladá, upravuje do spisovnej podoby, napr. *sniedať, choťkoľko.*

Aj prevzaté slová odvodzuje od domácich, napr. *salát* od „sladký", *satyr* od „sotúrať", *sála* od „sádla, t. j. miestnosť na sadanie", *rum* od „rumiť sa, roniť" a i.

Nerešpektovanie zákonitostí pri striedaní a zmene hlások vedie R. Skotnického k takým zrejmým omylom, ako je výklad slova *žito* od *žať*, slova *svokor* od *svojer* „od svoj s príp. r", *samec* „etym. chamec od cham (mužské semeno)", *jahňa* od slovesa *liahnuť*, *slama* od *stlať.*

U R. Skotnického možno badať nábehy k morfematickému členeniu slov, ale bez rešpektovania hláskových a slovotvorných zákonitostí, a preto prichádza k nesprávnym záverom. Napr. slovo *sloboda* vykladá zo „s+lub-ota, to jest konanie dľa ľúbosti"[16], slovo *prameň* rozkladá na *vr-amen* a odvodzuje ho od slovesa *vreť.*[17] Skotnický vykladá aj pôvod typicky slovenských slov, ktorých etymológia nie je dodnes jasná. Napr. (pre názornosť uvedieme celý výklad):

sobáš r. *вѣнчание* — čes. *snoubení* — lat. *nuptiae,* následkom toho *sobáš* na miesto etym. *snobáš* alebo *snubáš*".[18]

Hoci R. Skotnický dakedy porovnáva aj významy a všíma si motiváciu v susedných jazykoch, predsa prichádza k nesprávnym záverom. Ako príklad uvedieme celé heslo *snop:*

snop r. *снопъ* — etym. *žnop,* t. j. obilný sväzok určený k sušeniu na slnci — k znojeniu: podobne nem. *Garbe* od *Gare* har, dohar, dopal, maď. *kéve,* etym. *héve* od *hév* — znoj, páľa.[19]

Autor slovníka voľne narába s formami a významami slov, ba dokonca pôvod cudzích slov vysvetľuje z domácich. Napr.:

chrabrý, etym. *chlabrý* od *chliapať,* nem. *tapfer* od *tepať,* lat. *fortis* od *prať sa,* maď. *bátor* od *biť sa.*[20]

Skotnický si ľubovoľne vytvára rozličné korene i slová. Uvedieme nie-

[16] Š. Ondruš vykladá toto slovo z koreňa *slеu-/slou-*. Porov. *Pôvod slovanského abstrakta sloboda/svoboda,* Slavica Slovaca 1, 1966, 5—16.
[17] U V. Machka (c. d., 389) z koreňa *por-.*
[18] V. Machek pokladá pôvod slova *sobáš* za nejasný. C. d., 462.
[19] Slovo *snop* je podľa V. Machka nejasného pôvodu. C. d., 462.
[20] U V. Machka z pôv. **chorbrъ.* C. d., 161.

koľko príkladov na slová so začiatočným *j-*. Napr. *jahen* je podľa neho od *žehen* (koreň *žh-*), *jahoda* zo *žah-oda, jama* z koreňa *jm- (jať), jar* od *žar (žh-), jaseň* od *siať, jasno* zo *žah-no, „jaseter"* od *osť, játra* zo *žatra (žať), jazyk* zo *zyk* (zvuk), *jeden* od *jed-* (jesť), *jemný* z koreňa *jm-* (jať), *jež* z koreňa *žh- (žhať), jutro* zo *žútro (žať, žútriť* „zapaľovať) ap.

Okrem plnovýznamových (domácich i prevzatých) slov sa v slovníku uvádzajú aj spojky, predložky a častice. Z vlastných mien sa tu vykladajú najmä zemepisné názvy, medzi nimi aj cudzie. Odhadujeme, že v slovníku môže byť okolo 2800 heslových slov.

Skotnický vôbec nevyužíva výsledky, ktoré priniesli dovtedajšie etymologické výskumy (veď Miklosichov etymologický slovník[21] vyšiel už v r. 1886), ba často ostáva na úrovni, ktorá bola u nás v oblasti etymológie v prvej polovici 19. stor. No predsa si jeho slovník zasluhuje pozornosť nielen ako zaujímavá kultúrnohistorická pamiatka, ale čiastočne aj ako príspevok k dejinám slovenského etymologického bádania. Popri množstve nesprávnych a celkom nevedeckých výkladov prináša aj výklady správne, na ktoré prišiel autor na základe porovnávania alebo aj náhodou a ktoré budú môcť byť potvrdené modernými metódami súčasného etymologického výskumu. Etymologický slovník, doteraz neznámy, je prejavom veľkého záujmu o výklad pôvodu slov, ktorý mal na Slovensku pomerne dlhú tradíciu. Je dokladom o pracovitosti, trpezlivosti i hlbšom záujme o jazyk. Svedčí o tom, že aj v takom špeciálnom odbore, ako je etymológia, sa snažili Slováci vyrovnať s väčšími národmi, ktoré mali dostatok prostriedkov a inštitúcií, aby sa nadanie jednotlivcov, snúbené so záujmom a snahou, mohlo plne rozviť a uplatniť na úrovni súvekého stavu vedy.

Týmto príspevkom sme chceli doplniť údaje, ktoré priniesol o Skotnického práci spomínaný článok A. Popoviča a D. Kollára.

[21] Fr. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen,* Viedeň 1886.

SPRÁVY A POSUDKY

Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1970

V Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV sa v r. 1970 pracovalo na siedmich čiastkových úlohách štátneho plánu a na piatich ústavných úlohách.

Čiastková úloha *Výskum slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny* sa členila na tri témy: Krátky normatívny slovník, Česko-slovenský slovník a ustaľovanie terminológie.

V téme *Krátky normatívny slovník* sa pokračovalo v prehlbovaní hľadísk pre posudzovanie ľudových a expresívnych slov a pre hodnotenie bohemizmov. Pokračovalo sa aj v uverejňovaní výsledkov tohto výskumu v časopise Kultúra slova (stála rubrika Čítame slovník slovenského jazyka, ako aj drobné príspevky v rubrike Rozličnosti). Pokračovalo sa i vo výberovej excerpcii pre tento slovník. Nový aj starší lístkový materiál sa sústavne triedil a zaraďoval. Vypracovalo sa asi 200 hesiel na skúšku.

V téme *Česko-slovenský slovník* sa paralelne s koncipovaním hesiel vypracúvali podrobné smernice na koncipovanie slovníka. Skúsenosti z koncipovania sa publikovali v časopise Kultúra slova. Vykonal sa podrobný rozbor Slovensko-českého slovníka.

V téme *Ustaľovanie terminológie* sa venovala pozornosť spracovaniu metronomickej, zoologickej, poľnohospodárskej, stomatologickej, geodetickej a hlinikárskej terminológie v príslušných terminologických komisiách. Pre názvoslovné normy Úradu pre normalizáciu a meranie sa zrevidovalo, resp. jazykovo upravilo okolo 20 000 názvov. V časopise Kultúra slova sa publikovalo niekoľko súpisov termínov a menšie štúdie o konkrétnych terminologických otázkach.

V čiastkovej úlohe *Výskum gramatickej stavby súčasnej spisovnej slovenčiny* sa pokračovalo v monografickom spracúvaní syntaktických otázok (generovanie príslovkových viet, viacnásobné vetné členy, zložené súvetia). Pokračovalo sa v redigovaní kapitol napísaných pre kolektívnu Syntax slovenského jazyka. Menšia pozornosť sa venovala morfologickej problematike (rozhraničenie prípon -a/-u v gen. vzoru dub).

V čiastkovej úlohe *Štruktúrny a kvantitatívny výskum súčasnej spisovnej slovenčiny* sa spracúvali texty z oblasti prózy: vyexcerpovalo sa 10 000 slovných tvarov, taký istý počet sa pripravil na dierovanie. Pokračovalo sa v revízii vysegmentovaných slovných tvarov. Ani r. 1970 sa nedalo do prevádzky mechanografické laboratórium, preto sa nemohlo pokračovať v dierovaní a v ďalšom spracúvaní. Vypracovalo sa niekoľko menších prác z oblasti tvorenia slov.

V čiastkovej úlohe *Dialektologický výskum slovenského jazyka* sa vypracoval a odovzdal do výroby II. diel Atlasu slovenského jazyka — morfológia, skončil sa výskum a kartografovanie materiálu pre III. diel Atlasu slovenského jazyka — tvorenie slov (skoncipovalo sa 50 % máp a príslušných komentárov). Skončil sa aj výskum a kartografovanie materiálu pre IV. diel Atlasu — slovník.

Pre Slovník slovenských nárečí sa vypracovala koncepcia excerpcie a kartotéky, pokračovalo sa v doplňovaní kartotéky (okolo 500 000 lístkov) a začal sa zakladať vecný slovník (4 dotazníky a kartotéka podľa vecných okruhov). Pokračovalo sa v zhromažďovaní súvislých textov a nahrávok. Pokusne sa spracovali niektoré syntaktické javy (spojky).

V čiastkovej úlohe *Výskum vývoja slovenského jazyka* sa skoncipovala a zredigovala koncepcia Historického slovníka slovenského jazyka a ukážkové heslá. Pokračovalo sa v doplňaní dokumentačnej základne slovníka. Získalo sa vyše 100 000 dokladov, 100 transliterovaných textov, 456 jednotiek do katalógu jazykových pamiatok, 7000 záberov a 6600 fotokópií do fototéky.

V čiastkovej úlohe *Slovanský lingvistický atlas* sa pokračovalo v terénnom výskume: vyplnil sa 1 dotazník a vyplnené dotazníky sa rozpisujú podľa smerníc Medzinárodnej komisie pre Slovanský lingvistický atlas.

V čiastkovej úlohe *Konfrontačný výskum slovenčiny a češtiny* sa pokračovalo vo výskume pomeru slovenčiny k češtine a iným slovanským jazykom najmä v prácach starších slovenských jazykovedcov. Pripravila sa konferencia o M. Hattalovi. Publikovalo sa niekoľko konfrontačných príspevkov.

V ústavnej úlohe *Problémy jazykovej kultúry* sa pripravil do tlače zborník 1000 poučení o slovenčine. Drobnejšie otázky sa riešili formou príspevkov do Kultúry slova, do Jazykovej poradne Čs. rozhlasu a do jazykových kútikov našich denníkov (Pravda, Večerník). V rámci listovej poradne sa odpovedalo asi na 650 listov. Pokračovalo sa v budovaní kartotéky z listovej i telefonickej poradne.

V práci na Pravidlách slovenskej výslovnosti sa prediskutovali niektoré pripravené časti rukopisu. Komisia pracovala veľmi nepravidelne, v práci sa málo pokročilo.

V ústavnej úlohe *Fonetický a fonologický výskum súčasnej spisovnej slovenčiny* sa spracúval materiál získaný od niekoľkých objektov, najmä problematika hlásky *ľ*. Vo fonologickom výskume sa vypracovala koncepcia generatívnej fonológie slovenčiny a základné fonologické pravidlá. Frekvencia foném sa pripravila na mechanografické spracovanie.

V ústavnej úlohe *Výskum funkčných štýlov súčasnej spisovnej slovenčiny* sa venovala pozornosť jazykovej expresivite a teórii textu. Tejto úlohe bola vymedzená veľmi malá kapacita.

V ústavnej úlohe *Formovanie a vývin spisovnej slovenčiny* sa skúmali najmä staršie obdobia (J. Palkovič a jeho slovník, úvod k Štúrovej Náuke, korešpondencia M. Hattalu).

V ústavnej úlohe *Štruktúrny a typologický výskum slovenských vlastných mien* sa získalo 105 vyplnených dotazníkov, do kartotéky vlastných mien vyše 200 000 excerpčných lístkov. Onomastické kartotéky, ktoré sa sústavne usporadúvali, obsahujú teraz okolo 1 000 000 lístkov. Pokračovalo sa v teoretickom a metodologickom výskume. Pripravila sa III. onomastická konferencia.

R. 1970 sa pracovalo na všetkých plánovaných úlohách, hoci niektoré boli pomerne slabo obsadené, jednak pre nedostatok pracovníkov orientovaných daným smerom, jednak pre zaneprázdnenie príslušných pracovníkov organizačnými povinnosťami.

Pracovalo sa vcelku osvedčenými metódami, a to klasickými i modernými (matematická jazykoveda).

R. 1970 usporiadal JÚĽŠ tri konferencie: sympózium o algebrickej lingvistike (Smolenice 9.—12. 2. 1970) za účasti 25 domácich a 30 zahraničných lingvistov

a matematikov (4 referáty predniesli pracovníci ústavu); ďalej III. slovenskú onomastickú konferenciu (Banská Bystrica 4.—6. 11. 1970) za účasti 26 domácich pracovníkov (7 referátov predniesli pracovníci ústavu); nakoniec konferenciu o jazykovednom diele Martina Hattalu (Trstená 21.—22. 10. 1970) za účasti 30 pracovníkov (pracovníci ústavu predniesli 8 referátov).

Aktívne sa 5 pracovníkov ústavu zúčastnilo na Lexikologicko-lexikografickej konferencii v Smoleniciach, ktorú 4.—7. 5. 1970 usporiadal Ústav svetovej literatúry a jazykov SAV a Ústav jazyků a literatur ČSAV.

Pracovníci ústavu poskytovali expertízy pri jazykovej a terminologickej úprave zákonov a vyhlášok Úradu vlády SSR, viacerým ministerstvám, Ministerstvu nár. obrany, Ministerstvu vnútra, Predsedníctvu SAV. Ďalej boli jazykovými poradcami v Slov. rozhlase, Slov. televízii, Čs. tlačovej kancelárii, Remeselníckych potrebách, Výstavníctve, Krátkom filme.

Pracovníci ústavu posudzovali dizertácie zo slovakistiky, rusistiky a germanistiky a boli členmi rigoróznych komisií na Filozofickej fakulte v Bratislave a Prešove. Ďalej posudzovali kandidátske, doktorské, docentské a profesorské práce pre slovenské i české vysoké školy.

J. Horecký

Nová bibliografia slovenskej jazykovedy

L. D v o n č, *Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1961—1965.* Martin 1970, 808 strán.)

Po Blanárovej bibliografii za roky 1939—1947, ktorá vyšla roku 1950, ujal sa práce v oblasti dokumentácie a informácie o jazykovede Ladislav D v o n č. Starostlivosťou Matice slovenskej vyšli od tohto autora už 4 precízne spracované a naozaj vyčerpávajúce zväzky, v ktorých sa uverejňuje súpis prác slovenskej jazykovedy od roku 1948 do roku 1965 (I. 1948—1952, II. 1953—1956, III. 1957—1960, IV. 1961—1965). Je zaiste na prospech veci, že všetky štyri zväzky spracoval ten istý autor, vcelku tými istými metódami, a že všetky vyšli v tom istom vydavateľstve a v takmer rovnakej úprave. Ide o formálnu, ale v tejto situácii najzávažnejšiu vec, ak bibliografický súpis nemá byť iba inventárom, ale aj pomôckou vedeckého pracovníka. Všetky štyri zväzky sú poznačené aj osobnosťou autora ako človeka. L. Dvonč pri svojom rozhľade, objektivite, precíznosti a dochvíľnosti je prototypom autora pre takúto prácu. Ťažko by sa dalo zistiť, čo zo súpisu nedopatrením alebo zanedbaním hierarchie na škodu veci vynechal. Je tu všetko to najdôležitejšie, čo sa od bibliografie očakáva. Ekonomický a koncízny štýl anotácií i známe a zaužívané skratky dostatočne orientujú pri hľadaní súvislostí. A aj algoritmus vyhľadávania je jednoduchý.

Porovnávaním všetkých štyroch zväzkov možno zistiť, že evidentné skoky k lepšiemu urobil autor už v 2. zväzku (1953—56); najmä však v najnovšom, zväzku (1961—1965) badať mnoho pozitívnych úprav a doplnkov. Kvalita je vyjadrená hlavne v kvantite excerpovaných prameňov, v rozšírení zoznamu o nové registre, ako aj v štylizácii anotácií. Počet údajov v jednotlivých zväzkoch je takýto: 1500 (za 5 rokov), 1800 (za 4 roky), 1770 (za 4 roky), 2950 (!)

(za 5 rokov). Počet autorov v jednotlivých zväzkoch je približne takýto: 500 — 700 — 600 — 1000. Náklady boli: 1000 — 1000 — 600 — 800 výtlačkov.

Nesporne najdokonalejšie je spracovaný posledný zväzok, ktorý zahŕňa príspevky z rokov 1961—1965. Oproti predchádzajúcemu sa v ňom z ekonomických príčin už nezachycujú špeciálne práce týkajúce sa výskumu neslovanských jazykov. Pri vzrastajúcom počte slovakistických a slavistických prác bolo toto rozhodnutie správne, lebo takto bolo možné sústrediť sa viac na slovakistiku a slavistiku. V skupine *Všeobecná jazykoveda* sa osobitne vyčlenila oblasť matematickej jazykovedy, ďalej oblasť písaného jazyka, potom jazykovej kultúry a konečne oblasť jazykovej výchovy. Názvy prác publikovaných v azbuke sa uvádzajú latinkou.

Oproti predchádzajúcemu zväzku je podstatne rozšírený aj predmetový register, ktorý je teraz cenný hlavne tým, že to nie je iba inventár tém, ale podrobný prehľad o tom, ktorých tém a oblastí sa jednotlivé príspevky, hoci nepriamo, dotýkajú. Predmetový register takto narástol až na 170 strán, ale tým sa niekoľkonásobne zvýšila hodnota celej práce.

V tomto zväzku bibliografie sa v porovnaní s predchádzajúcim vyexcerpovalo dvakrát viac časopisov, novín a zborníkov, čím sa počet autorov zvýšil asi o 30 %. Z Dvončovej bibliografie sa dá vyčítať to, že očividne vzrástla autorská potencia a aktivita slovenských jazykovedcov v priemere viac ako 10 % oproti tej, ktorá je zachytená v predchádzajúcom zväzku a že sa veľmi výrazne rozšírila i tematika slovakistických prác.

Pri jednotlivých heslách sa uvádzajú aj údaje, ktoré vedú používateľa k ohlasom na príslušnú tému, t. j. údaje o tom, kto, kde a kedy príspevok alebo knihu recenzoval. Uvádza sa aj to, v ktorom jazyku je pripojené resumé. Takto sa tu dostáva do styku jazykoveda s literárnou vedou, slovenčina s češtinou a ostatnými slovanskými jazykmi, ale aj slovenčina ako vyučovací predmet s ostatnými školskými predmetmi a slovenčina ako oblasť jazykovedy s mimolingvistickými disciplínami. Základné heslá, ktorých je v tejto knihe 2950, potom rozvetvovaním narastajú a informácie o téme sa zväčšujú a dostávajú všestrannejší charakter.

Nová Dvončova bibliografia je vzácny príspevok do našej vedeckoorganizačnej literatúry z oblasti jazyka. Je to užitočná a reprezentatívna práca, ktorá povie veľa nášmu i cudziemu jazykovedcovi. Jej publikovaním vykonal záslužný čin autor i vydavateľ — Matica slovenská.

J. Mistrík

J. Mistrík, *Kompozícia jazykového prejavu*, Bratislava 1968, 176 strán

Mistríkova monografia *Kompozícia jazykového prejavu* predstavuje u nás prvé syntetické dielo z tejto oblasti. Predtým sa len v jednotlivých štúdiách alebo v knižných prácach zo štylistiky riešili niektoré čiastkové problémy.

Autor monografie charakterizuje kompozíciu ako stavbu jazykového prejavu, ktorú možno pozorovať a opísať aspoň z dvoch hľadísk: z obsahového a formálneho (5). V súvislosti s obsahovou stránkou hovorí o tzv. vnútornej kom-

pozícii, v súvislosti s formálnou stránkou o kompozícii vonkajšej. Sám si za predmet skúmania zvolil tú druhú. Je si pritom vedomý, že hranice kompozície sú ťažko vyčleniteľné, že pri skúmaní kompozičných javov sa na jednej strane ukazujú dotyky s obsahom, na druhej strane zasa s jazykom prejavu. Toto ovplyvnilo i jeho metodologický postup pri analýze kompozičných prostriedkov: kompozíciu chápe a skúma ako formu realizovanú vonkajšími prostriedkami, ktoré sú objektívne merateľné a vyčísliteľné.

Svoju prácu rozdelil do dvoch častí. V prvej, s názvom *Mikrokompozícia,* venuje pozornosť otázkam kryjúcim sa v podstate s tými, ktoré K. Hausenblas súhrnne nazýva „textovým plánom" prehovorovej výstavby. (P. *Základní okruhy stylistické problematiky,* Československé přednášky pro V. mezinárodní zjezd slavistů v Sofii, Praha 1963.) Svoje chápanie mikrokompozície však rozširuje o novú zložku textového plánu, o tzv. g l u t i n á c i u (spájanie viet do kontextu). Tento pojem sa v teoretických prácach o kompozícii jazykových prejavov objavuje po prvý raz. Jeho rozpracovanie je novým prínosom Mistríkovej Kompozície: ukazuje sa, že zistením stupňa glutinácie (sily nadväzovania viet) sa dajú určiť a rozlíšiť vlastnosti jednotlivých slohových postupov i vystopovať špecifické vlastnosti autora prejavu. Autor si všíma spôsoby nadväzovania viet v konkrétnych prejavoch a dochádza k záveru, že sila glutinácie závisí od toho, akým „kontextovým" druhom slov sa veta začína. Určuje 5 stupňov glutinácie: najslabšia je s podmetom (0) a predmetom (1) na čele vety, silnejšia s príslovkovým určením (2) a slovesom (3) a najsilnejšia s konektorom, t. j. priraďovacou spojkou a časticou (4) na čele vety, pričom atribúty preberajú glutinačnú silu svojho nadradeného slova a konštrukčné slová a citoslovcia sa na formovaní glutinácie nezúčastňujú. Na rozboroch konkrétnych textov autor ukázal, že najslabšie pospájané sú vety v informácii, plynulejšie nadväzovanie je v opise a vo výklade, ale najplynulejší priebeh má rozprávanie. Okrem toho sa predkladajú ďalšie všeobecné zistenia: možnosť určiť stupeň vecnosti a expresívnosti prejavu, tempo tvorenia prejavu a pod. Objavenie a opísanie javu glutinácie ako mikrokompozičného prostriedku má veľký význam pri určovaní podoby a vlastností prejavu.

V súvislosti s určovaním stupňov glutinácie by sme však chceli doplniť autorovu koncepciu v tom zmysle, že i deiktické zámená *(tento, táto, toto)* by bolo možné zaradiť ku konektorom (glutinačný stupeň 4). Nazdávame sa totiž, že pomocou nich sa vety veľmi tesne spájajú a nemožno ich chápať len ako atribúty substantív (glut. stupeň 0, prípadne 1). Najmä v textoch s výkladovým slohovým postupom často slúžia ako dôležitý nadväzujúci prostriedok a ich pričlenenie ku konektorovému pripájaniu by preto bolo celkom opodstatnené.

Z kapitoly o členení textu na vnútorné zložky prejavu si zasluhuje pozornosť najmä autorovo vymedzenie a definovanie odseku. Správne konštatuje, že „odsek je pojem bilaterálnej povahy, má vlastnú formálnu i obsahovú stránku" (31) a že „samotný obsah prejavu ani zďaleka nemožno tak jednoznačne a výrazne segmentovať, ako sa to pri členení na odseky robí s podobou textu" (32). Pri charakterizovaní odseku autor vychádza z jeho podoby a za jeho najdôležitejšie formálne znaky pokladá hranice odsekov (ich tvrdosť — mäkkosť), dĺžku odseku a dĺžkovú variabilnosť. Pomocou výsledkov získaných štatistickým prieskumom čelných hraníc odseku v informačnom, výkladovom a opisno-rozprávacom texte využíva glutináciu i pri charakterizovaní vlastností odseku a cez ne celého prejavu.

Podrobne sa zaoberá dĺžkou odseku v umeleckom štýle. Poukazuje na to, že

v texte umeleckého štýlu sa odčlenenie textu do nového odseku využíva nielen z logických (časových a priestorových) príčin. Existuje v ňom i neorganické, neočakávané vyčlenenie textu do samostatného odseku, čo je výrazný kompozičný prostriedok, ktorý sa využíva „na zdôraznenie toho, čo sa od ostatného ‚izolovalo', pre svoj veľký význam ‚diferencovalo'" (39). V závere zdôrazňuje, že členenie textu na odseky je dôležitá štýlotvorná činnosť — je podmienené nielen objektívnymi činiteľmi (funkcia a obsah prejavu a pod.), ale i subjektívnymi činiteľmi (osobnosť podávateľa).

V ďalšej časti tejto kapitoly J. Mistrík objasňuje pojmy ako *exkurz, digresia, intermezzo.* Sú to v podstate druhy odsekov, lebo vždy sú to odčlenenia tej časti textu, ktorá tvorí viac alebo menej odtrhnutú odbočku od hlavnej myšlienkovej nite. Vymedzuje tu tiež pojem kapitoly ako „relatívne samostatnej jednotky textu" (47). Autor vystopoval istý systém v rozsahu kapitol: zistil, že „rozsahove väčšie kapitoly predstavujú sústredenejší a pojmovo zovretejší prejav, menšie kapitoly sú znakom polytematického, rozptýleného prejavu" (47). Kapitoly — podobne ako odseky — v prejavoch dorozumievacích štýlov robia obsah prehľadnejším a v umeleckom štýle sa využívajú aj ako estetizujúce prostriedky.

Z rámcových zložiek prejavu (názov, resp. titulok, úvod, predhovor, záver, zhrnutie, prológ, epilóg) venuje autor najviac pozornosti titulku — a to nielen v umeleckom, ale aj v náučnom a publicistickom štýle. Vo svojom výklade o funkcii a vlastnostiach titulku prináša mnoho nových postrehov, ktoré majú význam nielen v teórii kompozície, ale majú čo povedať aj napr. novinárom. Pozitívne treba hodnotiť i jeho charakteristiku úvodných a záverečných častí textu, najmä zdôraznenie potreby rozlišovať v odbornom texte pojmy záver a zhrnutie.

V kapitole *Odstupňovanie textu* sa už autor pozerá na jazykový prejav ako na jav kompozičný, pretože „vyjadrenie stupňa dôležitosti myšlienok je náročnejšia činnosť, ako je vyjadrenie hraníc myšlienkových celkov" (69). Hovorí o tom, aké prostriedky možno využiť na zdôraznenie myšlienky v dorozumievacích prejavoch (rôzne typy písma, autorské poznámky, citáty a pod.) a v textoch umeleckého štýlu (odstupňovanie textu na pásmo *reči rozprávača* a *reči postáv*). Kladným prínosom tejto kapitoly je práve autorovo chápanie a diferencovanie pojmov *autorská reč* a *reč rozprávača,* ktoré sa dosiaľ v odbornej literatúre často zamieňali. Uvádza — a pomocou grafického zobrazenia aj názorne ukazuje, že pojem reč rozprávača je širší ako pojem autorská reč. Preto do reči rozprávača (= RR) zahŕňa i reč postáv realizovanú ústami rozprávača (polopriama reč, nepriama reč, nevlastná priama reč a zmiešná reč), kým autorskú reč (= RA) vymedzuje ako tú časť RR, ktorá je skutočnou rečou autora. Pomocou potenciálnej prítomnosti niektorých morfologických, lexikálnych, grafických a iných formálnych delimitačných ukazovateľov diferencuje a opisuje jednotlivé mediačné formy. Svoje tvrdenia dokladá citátmi z umeleckých diel. Hovorí aj o využívaní mediačných foriem, pričom „primárnym je tu estetický zámer, ktorý raz potrebuje ostré hranice stupňov a inokedy naopak, celkom plynulé prechody od jedného stupňa k druhému" (98).

V závere časti o mikrokompozícii odhaľuje J. Mistrík možnosti využívania skrytých medzivetných kontaktov. Všíma si tu také vzťahy medzi lexikálnymi jednotkami textu, ktoré „síce nie sú vyjadrené navonok, ale zato vo vzájomnej obsahovej korešpondencii dávajú vete ‚druhý' význam" (98).

V druhej časti monografie s názvom *Makrokompozícia* odhaľuje autor príčiny nejednotnosti v klasifikácii pojmu slohový postup. Vidí ich najmä v striedaní a symbióze slohových postupov v dlhšom útvare (napr.: opis — rozprávanie, výklad — rozprávanie, informácia — opis), ktoré sťažujú ich charakterizovanie. Sám vymedzuje pojem slohového postupu ako „osobitný a svojský štylistický jav, ktorý má vlastné štylistické prostriedky" (110). Pri svojej klasifikácii slohových postupov vychádza z jazykovo-kompozičného hľadiska, predpokladajúc, že „pre jednotlivé slohové postupy sú typické isté vlastnosti, isté príznaky" (115). Pomocou opozitných dvojíc príznakov kohéznosť — inkohéznosť, explikatívnosť — enumeratívnosť, komutabilnosť — sukcesívnosť, aktualizovanosť — gnómickosť, subjektívnosť — objektívnosť ukazuje, že pre istý slohový postup je typické isté zoskupenie príznakov. Za zreteľne vyhranené slohové postupy pokladá 1. informáciu, 2. rozprávanie, 3. opis, 4. výklad. V ďalšom texte sa podrobne venuje týmto štyrom slohovým postupom. Na ich typické vlastnosti poukazuje porovnávaním výsledkov štatistických rozborov i ukážok konkrétnych jazykových prejavov. Upozorňuje tu aj na problematiku „čistoty" slohových postupov v prejavoch dorozumievacích a umeleckých štýlov a na vzťahy medzi pojmami *slohový postup, slohový útvar, monológ* a *dialóg.* Nakoniec zdôrazňuje, že „slohový postup je pojem, ktorý sa realizuje na širokej ploche, ale sa realizuje jazykovými prvkami" (159), a preto pri skúmaní ich vlastností vychádza z jazykovej zložky prejavu.

Mistríkova kniha je nesporným prínosom pre teóriu jazykovej kompozície. Výhodou autorovej koncepcie je to, že podriadil všetky kompozičné javy jednotnému pohľadu. Tak sa mu podarilo presne vymedziť a hierarchizovať jednotlivé pojmy a zladiť všetky poznatky o štruktúre jazykového prejavu. Cenné je, že pri každom čiastkovom probléme uvádza názory iných jazykovedcov a svoje potom dokladá množstvom kvantitatívnych údajov a ukážok z konkrétnych textov.

Mistríkova práca je nielen významným teoretickým dielom, ale aj dobrým poradcom pri štylistických rozboroch a pri štylizovaní jazykových prejavov.

J. Lauková

I. Kotvan, *Rukopisy univerzitnej knižnice v Bratislave,* 544 str. + XXVI obrazových príloh

Univerzitná knižnica v Bratislave vydala vo Vydavateľstve Slovenskej akadémie vied ako záujmovú publikáciu súpis rukopisov uložených v tejto knižnici. Súpis je výsledkom dlhoročnej bádateľskej práce dr. Imricha Kotvana. Takto sa slovenskej a európskej kultúrnej verejnosti sprístupnili základné informácie o týchto rukopisoch.

Toto základné pramenné a dokumentačné dielo podáva podrobné bibliografické údaje o 1310 rukopisoch pochádzajúcich z 13. až 20. storočia. Vychádza sa pritom z jednotnej signatúry rukopisov bratislavskej univerzitnej knižnice (Ms 1 — Ms 1310), ktorá je súčasne i priebežným číslovaním tohto katalógu. No

zároveň sa zaznamenávajú i pôvodné signatúry rukopisov získaných zo zaniknutých starších knižníc. Pri každom rukopise sa uvádza dátum jeho napísania (resp. aspoň približný časový údaj), druh papiera, veľkosť rukopisu, počet strán rukopisu a druh väzby. Názov rukopisu sa podáva v pôvodnom rozsahu a pôvodným pravopisom, iba skratky sa rozpisujú a upravuje sa čiastočne písanie veľkých a malých písmen. Autor rukopisu sa uvádza v kontexte titulu. Predpokladaný autor rukopisu sa zaznačuje v zátvorke pred názvom rukopisu. Rukopisy bez názvu majú v súpise „pracovný" názov v zátvorke. V bibliografických poznámkach sú informácie o zachovanosti alebo defektnosti rukopisu, o pôvodnom uložení rukopisu a jeho pôvodnej signatúre, prípadne i obsah rukopisu a jeho členenie na jednotlivé kapitoly. Cenné sú i poznámky o jazyku rukopisu a poukazy, na ktorých stranách sú slovenské texty (pri viacjazyčných rukopisoch).

Orientáciu v katalógu rukopisov umožňujú bohaté registre: menný a vecný, chronologický a odborový, jazykový a register incipitov i register o konkordancii starých a nových signatúr.

Z obsahového hľadiska je medzi rukopismi najbohatšie zastúpená literatúra náboženská (čo súvisí jednak s celkovým charakterom staršej literatúry, jednak so skutočnosťou, že v bratislavskej univerzitnej knižnici sa r. 1950 sústredili i rehoľné knižnice), no sú tam aj rukopisy z rozmanitých spoločenských i prírodných vied i viaceré hospodárske, administratívno-právne a politické rukopisy (mestské knihy, cechové knihy, snemové Acta diaetalia).

Tento podrobne a svedomite spracovaný katalóg rukopisov má základný význam pre pracovníkov rozličných vedných odborov, a to tak na Slovensku, ako aj v zahraničí. Z hľadiska slovenskej jazykovedy sú cenné najmä rukopisy písané po slovensky. Ide tu jednak o rukopisy z predspisovného obdobia, ďalej o rukopisy písané bernolákovčinou, štúrovčinou i o rukopisy neskoršie, dokumentujúce vývin a uplatnenie spisovnej slovenčiny v rozličných vedných odboroch. Pre materiálovú základňu pripravovaného *Historického slovníka slovenčiny* sa dajú využiť viaceré rukopisy zo 17. a 18. storočia. Zo 17. stor. je to napríklad *Kniha Poctiweho Czechu Kussnierskeho...* (Ms 352) zo Žiliny a *Kniha čižmárskeho cechu v Prievidzi* (Ms 412). Z 18. storočia sú cenné najmä rukopisy slovenských kázní (napr. Ms 439, 440, 532, 533, 599. 702, 703, 733, 1231), rukopisy náboženských piesní (Ms 1079) a inej poézie (Ms 1256, 1257 *Zbierky Jána Lányiho),* súdne písomnosti (Ms 831, 917, 926) a cechové písomnosti (Ms 352, 412, 445, 919). Osobitnú pozornosť jazykovedcov si zaiste zaslúži latinsko-slovenský slovník zo 17.—18. stor. z rehoľnej knižnice františkánov v Skalici (Ms 229) a lekárnické záznamy z r. 1675 písané v latinčine, maďarčine a slovenčine (Ms 221).

Pre dejiny spisovnej slovenčiny sú cenné rukopisy kázní písaných bernolákovčinou (napr. kázne františkána P. Urbana Prvého — Ms 673, 674, 675, františkána P. Bernarda Seifrieda z Trnavy — Ms 693—699) i rukopisy písané štúrovčinou (napr. Ms 1227 *Ondreja Šoltisa, Škola Prjrodi*).

Najväčšiu časť slovenských rukopisov tvorí pozostalosť Jozefa Kvetoslava Holuba (Ms 113—212). Sú to rukopisy prác z prírodných vied, z matematiky a fyziky, z medicíny, z histórie i z literatúry, preklady z francúzštiny i z maďarčiny z 2. pol. 19. storočia. Je to materiál zaujímavý najmä z hľadiska utvárania slovenskej odbornej terminológie.

Poukázali sme tu na význam Kotvanovej knihy pre výskum vývinu slovenského jazyka. Kniha však obsahuje aj cenné pramene pre iné vedné (najmä

spoločenskovedné) disciplíny. Upozorňuje totiž na mnohé doteraz nepreskúmané rukopisné pamiatky, ktorých poznanie môže byť cenným prínosom pre štúdium vývinu slovenskej vedy.

K. Habovštiaková

Slovník spisovného jazyka českého IV.

Vydaním 40. zošita bol v r. 1971 dokončený IV. diel akademického *Slovníka spisovného jazyka českého* (SSJČ). Tým sa súčasne zavŕšilo toto veľké lexikografické dielo, na ktorom pracoval početný kolektív skúsených a vyspelých lexikografov Ústavu pro jazyk český ČSAV, vedený štábom popredných českých jazykovedcov na čele s ich nestorom, akademikom B. Havránkom. Vedeckým redaktorom SSJČ je prof. J. Bělič, recenzentmi prof. A. Jedlička a prof. V. Šmilauer. Práce na celom slovníku trvali s prípravami plných 30 rokov. Posledný diel vychádzal v objemných zošitoch po 128 strán v r. 1967—1971. Obsahuje heslá od začiatku písmena *V* do konca abecedy.

Premyslenú koncepciu SSJČ sme hodnotili v recenziách I. dielu (SR 27, 1962, 108—114) a II. a III. dielu (SR 33, 1968, 319—324). Vyzdvihli sme viaceré prednosti tohto reprezentatívneho diela súčasnej českej lexikografie. SSJČ svojím dôkladným spracovaním takmer 200 000 hesiel s dômyselnou stavbou, s bohatou synonymikou a exemplifikáciou každého významu a významového odtienku, s hojnou frazeológiou, so štylistickým hodnotením výrazových prostriedkov, s informáciami o frekvencii slov a výrazov, o ich funkčnom obmedzení a dobovej platnosti, o pôvode prevzatých slov, s podrobnými gramatickými údajmi pri každom heslovom slove, s normatívnymi údajmi o pravopisnej a výslovnostnej podobe slov poskytuje plastický obraz o slovnej zásobe novodobej spisovnej češtiny i o jej jednotlivých vrstvách a zároveň vydáva svedectvo o vysokej úrovni súčasnej jazykovednej teórie i lexikografickej praxe v ČSSR.

V tejto našej recenzii si povšimneme, ako sa prijaté zásady realizovali pri spracovaní hesiel IV. dielu SSJČ, a poukážeme najmä na tie body, v ktorých máme k riešeniu jednotlivých problémov resp. k spracovaniu jednotlivých hesiel isté výhrady, pripomienky alebo pochybnosti, vyplývajúce z našich skúseností pri práci na Slovníku slovenského jazyka. Je pochopiteľné, že pri spracovaní takého rozsiahleho jazykového materiálu, aký obsahuje SSJČ, sa nájdu isté nedôslednosti, nepresnosti i diskutabilné veci. Väčšinu svojich pripomienok sme už formulovali v spomenutých recenziách I.—III. dielu SSJČ. K niektorým z nich sa vraciame v súvislosti s materiálom IV. dielu.

Pri výbere slov sa v SSJČ prejavuje široké chápanie spisovného jazyka. Autori pojali do slovníka nielen spisovné výrazy v striktnom zmysle, ale aj veľa nespisovných slov z tzv. obecnej češtiny, zo slangov i z miestnych nárečí, pokiaľ boli doložené z literatúry v bohatej kartotéke ÚJČ. A práve bohatosť tejto kartotéky zanechala stopu v tom, že sa do SSJČ dostalo isté percento výrazov, ktoré by tam podľa našej mienky nemuseli alebo nemali byť, keďže nepatria do slovnej zásoby spisovnej češtiny, a to ani do jej okrajovej vrstvy. Sú to napr. citátové výrazy z cudzích jazykov typu *vérvolf* (nem.), *vert* (nem.),

vorkaf/orkaf (nem.), *von [fon]* (nem.), *vujoš* (ukr.) a pod. Platí to aj o typicky slovenských výrazoch ako *vrece, vrecko* (doložené u Němcovej), *vela* (= *veľa;* doložené u Martinka a Němcovej), *vari* (vo význame čes. *snad;* doložené u Němcovej; nie je citosl., ako uvádza SSJČ, ale modálna častica). SSJČ označuje tieto výrazy ako *sloven. a nář.* Do všeobecného jazykového slovníka nepatria úzko odborné termíny typu *vapiti* (z indián.) = kanadský jeleň, *vari* (z fr. ← malgaš.) = druh lemura. Vo väčšej miere by sa mali obmedziť zastarané výrazy z tzv. obecnej češtiny typu *vekovka, vejpuc, visitýrka/vizitýrka* a zastarávajúce nárečové výrazy typu *vejkladek, vejchyst, vejchysta, vejchystné* a pod., zastarané alebo zriedkavé knižné výrazy typu *vision/vizión, vivér (viveur)* a pod.

Nezdá sa nám účelné zaznamenávať v slovníku samostatne neexistujúce slovesné základy typu *-vápněti, -věcniti, -věčněti, -věčniti,* ktoré sa vyskytujú iba s predponou, ako to konštatuje aj SSJČ. Tým menej vhodné je zaznamenávať nesamostatné základy sekundárnych predponových imperfektív typu *-vázeti, -vázívati, -věčňovati, -věčňovati, -volovati, -voňovati, -vrhovati* a pod., pri ktorých sa poznámkou „jen s předp." používateľ slovníka vedie k mylnej predstave, akoby tu išlo o prefixálny slovotvorný postup, akoby sekundárne predponové imperfektíva typu *doprovázeti, zvěčňovati, dovolovati, navrhovati* a pod. boli utvorené predponou a nie príponou od dokonavých predponových slovies typu *doprovoditi, zvěčniti, dovoliti, navrhnouti,* ako je to v skutočnosti. V úvodnom výklade o usporiadaní slovníka (§ 34, I. diel, str. XV) sa síce o tom podáva správne teoretické poučenie, ale zároveň sa ospravedlňuje nenáležitý postup SSJČ s odvolaním sa na formálne dôvody. Zdá sa, že autori SSJČ sa nevedeli do dôsledkov vyrovnať so staršou prekonanou teóriou slovesnej derivácie. Nevedno napríklad, načo sa v SSJČ pri mnohých násobených slovesách typu *vázávati* uvádza poznámka „bez předp.", keď sa od iteratív tohto typu predponové slovesá vôbec netvoria. Nijaké formálne dôvody nemôžu ospravedlniť prax, že sa sekundárne predponové imperfektíva typu *povonívati, přivonívati* priraďujú k násobeným slovesám typu *vonívati* (p. heslo *voněti*). Náležitý je postup v II. diele SSJČ, kde sa nedok. slovesá *povonívati, přivonívati* priraďujú k dok. *povoněti, přivoněti.*

Jednou z mnohých predností SSJČ je zachytenie slovotvorných vzťahov formou výkladu významov a miernym hniezdovaním istých typov odvodených slov, ako aj formou rozličných odkazov. V snahe ukázať veľkú produktívnosť predponového tvorenia slovies v češtine autori SSJČ prijali zásadu zaznamenávať pri každom bezpredponovom slovese na konci príslušného hesla všetky predpony, ktorými sa od daného slovesného základu tvoria predponové slovesá (p. napr. heslá *vázati, voněti, vraceti, vrtati, vrtěti, vrhati, vrhnouti* a mn. i.). Tento postup veľmi uľahčí budúce práce súvisiace so slovesnou deriváciou a bude dobrou orientačnou pomôckou aj v jazykovej praxi. Preto ho treba privítať. K spôsobu realizácie tohto postupu v SSJČ možno však vysloviť isté výhrady. Predpony sa usporadujú abecedne na konci hesla, pričom sa neberie ohľad na významové členenie daného slovesa. Žiadalo by sa pri každej predpone uviesť, pri ktorom význame slovesného základu ju možno použiť, ako sme to v menšom rozsahu praktizovali v Slovníku slovenského jazyka. Pri rešpektovaní tejto požiadavky by sa sotva mohli vyskytnúť nedopatrenia toho druhu, s akými sa stretávame v SSJČ, kde sa predpony priraďujú k slovesnému základu mechanicky, bez prihliadania na slovotvorné a významové vzťahy. Napr. pri hesle *vraceti,* v ktorom sa spracúva aj zvratné *vraceti se* uvádzajú sa za

sebou tieto predpony (i predpony s morfémou *se*): *na-, na- se, od- (pood-), od- se (pood- se), po-, po- se, pod-, pře- (zpře-, pozpře-), pře- se, při-, roz-, roz- se, vy- (povy-), z- (naz- se, poz- se, vyz-, vyz- se), za-*. Z tohto zoznamu vznikne u používateľa slovníka dojem, že od slovesa *vraceti* (resp. zvratného *vraceti se*) možno predsunutím ktorejkoľvek z uvedených predpôn utvoriť nové sloveso typu *navraceti (se)*. Ale prevažnú väčšinu predponových slovies so základom *-vraceti* tvoria sekundárne imperfektíva, utvorené sufixáciou od predponových perfektív typu *navrátiti (se)*. Iba distributíva *povraceti, povraceti se,* označené v SSJČ ako oblastné moravské, sú perfektíva utvorené predponou *po-* od slovesa *vraceti,* resp. *vraceti se*. Perfektíva sú aj slovesá s dvoma predponami typu *zpřevraceti, pozpřevraceti, povyvraceti* (distributíva), *nazvraceti se, pozvraceti se, vyzvraceti (se),* ale tie sú utvorené od sekundárnych predponových imperfektív, nie od slovesa *vraceti* dvoma predponami. Tretí slovotvorný model tvoria sekundárne imperfektíva typu *poodvraceti (se),* utvorené sufixáciou z predponových perfektív typu *poodvrátiti (se)*. O týchto rozličných slovotvorných postupoch, ktoré sa, pravdaže, premietajú aj do významovej stránky slovies, SSJČ neposkytuje potrebné informácie. Krikľavým príkladom mechanického priraďovania predponových slovies k bezpredponovým je heslo *večeřeti,* v ktorom sa k *večeřeti* priraďuje predponové sloveso *svečeřeti se* a k násobenému *večeřívati* predponové *svečeřívati se,* hoci slovesá *svečeřeti se, svečeřívati se* nesúvisia so slovesom *večeřeti* ani slovotvorne ani sémanticky. Zato však chýbajú odvodené predponové perfektíva *povečeřeti, navečeřeti se*. Ukazuje sa, že zložité problémy slovesnej derivácie nie sú v SSJČ doriešené do dôsledkov.

Jednou z predností SSJČ je nesporne výklad významu slov a slovných spojení. SSJČ používa všetky typy výkladu bežné v súčasnej lexikografii. S veľkou dôkladnosťou a dôslednosťou je spracovaná najmä synonymická zložka výkladu. Pri viacvýznamových synonymách sa uvádza aj číslo príslušného významu, napr.: *vázati* ... 4. ovinovat, omotávat, o b t á č e t 1, *(co do čeho)* zavazovat, zabalovat, b a l i t 1; *vaznice* ... 2. *sport,* v a z I 3 (loď.); *věc* ... 3. s k u t e č n o s t 2, f a k t, u d á l o s t 1, p ř í b ě h 1. Synonymické vzťahy sú v SSJČ zachytené tak podrobne, že by vyexcerpovanie a utriedenie synoným, ktoré uvádza SSJČ, stačilo na to, aby vznikol objemný synonymický slovník súčasnej spisovnej češtiny. Pri výkladoch významov mnohých slov sa v náležitej miere využívajú aj antonymá.

Netreba ani osobitne pripomínať, že heslá významovo bohato členené, ako napr. *věc, vázati, vládnouti* a stovky iných, predstavujú zhustené semaziologické monografie. Snaha o úplnosť výkladu najmä pri výrazoch terminologickej povahy vedie niekedy k encyklopedickému opisu, ktorý nie je v jazykovom slovníku potrebný. Príklady na takýto príliš podrobný encyklopedický výklad nachádzame v SSJČ napr. pri hesle *zlatka* alebo pri hesle *večeře,* kde sa o náboženskom terminologickom spojení *večeře Páně* podáva výklad na 3 a pol riadka nonpareilovej sadzby. Za neúčelný pokladáme výklad filozofického termínu *věc o sobě* gréckym slovom *noumenon* (v hesle *věc*). Prevažná väčšina výkladov v SSJČ má však klasickú podobu, ktorá pravdepodobne prejde aj do novších slovníkov.

Uznanie a napodobenie si zaslúži to, ako SSJČ rieši otázku exemplifikácie. Na rozdiel od akademického *Příručného slovníka jazyka českého,* v ktorom sú základným typom exemplifikácie citáty, autori SSJČ sa rozhodli ilustrovať používanie slov v kontexte krátkymi typickými spojeniami, voľnými i ustálenými.

Tým dosiahli veľkú úsporu miesta, väčšiu prehľadnosť hesla a možnosť využiť maximálny počet typických spojení. Týmto prostriedkom narábajú naozaj majstrovsky. Len veľmi zriedka sa vyskytne netypické alebo málo typické spojenie, ako napr. *plán vrtby* (pri hesle *vrtba*). Autori spravidla dodržiavajú zásadu minimálneho kontextu. Prípady nadbytočného kontextu sú v SSJČ zriedkavé (napr. v hesle *večer* by stačilo typické spojenie *dnes večer* namiesto nadbytočného kontextu *stavte sa dnes večer u nás*).

Frazeológiu spracúva SSJČ oveľa bohatšie ako spomenutý Příruční slovník. Frazeologické spojenia sa zaznamenávajú alebo v základnej podobe, ako napr. *dostat se věci na kloub*, alebo v kontexte, ako napr. *to vrhá na události zcela jiné světlo*, a to spravidla pri všetkých plnovýznamových slovách, ktoré sa v príslušnom frazeologickom spojení vyskytujú. Výklad spojenia sa však často podáva len na jednom mieste, a to pri prvom slove frazeologického spojenia alebo pri slove, ktoré je prvé v abecednom poradí. Ale často sa význam frazeologického spojenia vysvetľuje na viacerých miestach. Autori pritom nekládli dôraz na tzv. kľúčové slovo frazeologického spojenia. Výklad by mal byť najmä pri tom slove, ktoré je použité v prenesenom význame a žiada si vysvetlenie. Napr. príslovie *nechval dne před večerem* sa vysvetľuje pri slovese *chváliti*. Ale znenie výkladu *(než se věc skončí)* ukazuje, že slovo *večer* je použité v prenesenom význame a vyžaduje objasnenie. Ak pri frazeologickom spojení nie je výklad, mal by byť aspoň odkaz na heslo (a číslo významu), pri ktorom sa výklad nájde. Je však otázka, či pre používateľa slovníka nie je oveľa praktickejšie a úspornejšie vysvetľovať význam frazeologického spojenia pri každom hesle, v ktorom sa dané spojenie zaznačí (takto sme to riešili v SSJ). Dôležitá je otázka základnej podoby frazeologických jednotiek. Základnej podobe by sme dávali prednosť pred kontextovou podobou. Napr. namiesto cit. spojenia *to vrhá na události zcela jiné světlo* by sme radšej uviedli znenie *vrhati na něco jiné světlo* a pod. O rozsahu a obsahu pojmu frazeológie trvajú ešte diskusie. SSJČ nezaraďuje do frazeológie prirovnania, a to ani také, ktoré treba vysvetľovať, napr. *chodit (bloudit) jako vrtohlavý, jako vrtohlavá ovce* (tupě, mátožně). Naproti tomu zaraďuje do frazeológie (niekedy neodôvodnene) príslovia a porekadlá.

V tejto stručnej recenzii sa nemôžeme dotknúť všetkých stránok recenzovaného diela. Niektorým otázkam sme venovali pozornosť v spomenutých recenziách I.—III. dielu SSJČ. Osobitnú zmienku si však zaslúži normatívna stránka diela. SSJČ odráža súčasnú normu spisovnej češtiny. Jej charakteristickou črtou je bohatá štýlová diferencovanosť a pomerne značná variabilita výrazových prostriedkov. Autori SSJČ zachycujú túto črtu súčasnej spisovnej češtiny objektívne, bez snahy potláčať niektoré výrazové prostriedky a tlmiť ich variabilitu. Úlohou budúceho jednozväzkového slovníka súčasnej spisovnej češtiny bude obmedziť okrajové a ustupujúce prostriedky a položiť väčší dôraz na rozvíjajúce sa črty lexikálnych, slovotvorných i gramatických prostriedkov. V oblasti hláskovej stavby a najmä grafickej podoby slov sa mohol počet variantov obmedziť aj v SSJČ (p. napr. heslo *povzdáli, vpovzdáli, vpozdáli, vpozdálí*, řidč. *vpovzdálečí, vpozdálečí*).

Záverom možno konštatovať, že *Slovník spisovného jazyka českého* je dielo vysokej odbornej i technickej úrovne, reprezentujúce najnovšiu vývinovú etapu českej lexikografie, ktorá má bohaté dlhoročné tradície. Spracúva sa v ňom veľmi podrobne a všestranne celá slovná zásoba modernej češtiny, pričom sa zachycuje jej vývin za posledných sto rokov. SSJČ stelesňuje mnoho tvorivej

teoretickej a odbornej práce popredných českých jazykovedcov a skúsených lexikografov. Preto bude východiskom nielen budúcich lexikografických diel, ale aj mnohých teoretickovýskumných prác o českom spisovnom jazyku. Súčasná jazyková prax, ktorá je v našej socialistickej spoločnosti čoraz náročnejšia, má v SSJČ spoľahlivú oporu.

Š. Peciar

Monografia o mestskej reči

Prof. F. Svěrák vydal doteraz tri monografie o krajových nárečiach na Morave: *Boskovické nářečí* (Brno 1941), *Karlovické nářečí* (Praha 1957), *Nářečí na Břeclavsku a v dolním Pomoraví* (Brno 1966). Monografia *Brněnská mluva* (Brno 1971, 152 strán a 1 mapka) má do istej miery iný charakter. Jej predmetom je hovorová reč mesta Brna a jeho predmestí. Pri živom styku obyvateľov mesta Brna s obyvateľmi najbližšieho okolia prvky spisovného jazyka v rozmanitej miere prenikajú do reči obyvateľov brnenských predmestí.

Za „brněnskú mluvu" v úzkom zmysle autor pokladá reč ľudí, ktorí „buď stále, nebo v jistých situacích směřují ke spisovné češtině i v projevech neoficiálních (mimoúředních, mimoškolských atp.), ale přitom nechtějí mluvit čistě spisovně, protože se obávají dojmu strojenosti, nepřirozenosti. Toto směřování ke spisovné češtině může mít různé stupně" (str. 5). Autor si kladie za úlohu rozmanité podoby brnenskej mestskej reči vyložiť v súvislosti s ľudovými nárečiami v brnenských predmestiach. Všíma si reč obyvateľov Brna, ktorí nepochádzajú z tohto mesta, a zisťuje, nakoľko zachovávajú reč svojho rodiska a nakoľko sa prispôsobujú brnenskej hovorovej reči.

Dôležitú zásadu, ktorá má principiálny význam pri výskume mestskej reči, vyslovil a uplatnil autor v tom, že svoj obraz o mestskej reči v Brne podal na základe predmestských nárečí, z ktorých vychádza ako z prvotného materiálového základu. Predmestské nárečia berie ako historickú danosť, ako nárečie v zemepisnom zmysle. Až potom ich pokladá za útvar vlastnej mestskej reči. Táto zásada je dôležitá pre metodológiu výskumu mestskej reči vôbec. Autor kladie dôraz na správny výber informátorov, od ktorých získaval materiál, na ich pôvod, u prisťahovaných na dĺžku pobytu v Brne a pod.

Toto sú naozaj veľmi dôležité okolnosti, od ktorých závisí vedecká hodnota výskumu mestskej reči. Problém informátora je aj v dialektologickom výskume dedinských nárečí na prvom mieste. Ale pri výskume mestskej reči má voľba informátora celkom mimoriadne veľký význam. Tu vystupuje do popredia ešte aj otázka, či je informátor ozaj reprezentatívny typ, ktorý podáva verný obraz o stave mestskej reči širšieho okruhu ľudí, istej vrstvy, alebo či reprezentuje len svoj vlastný osobný úzus. V mestách je veľká fluktuácia obyvateľov, zamestnaneckých vrstiev atď. V meste sa dostávajú do tesného dotyku rozmanité nárečové sústavy, reč na úrovni miestnych nárečí s rečou na úrovni spisovného jazyka, resp. jeho rozmanitých obmien.

V úvode (str. 7—9) autor prehľadne píše o rozvoji obyvateľstva mesta Brna od veľkomoravských čias až po súčasnosť. Poukazuje na národnostné zloženie

obyvateľstva, na pomer nemeckého a českého živlu, na vznik ľudnatých českých predmestí. Hovorová čeština v Brne ako v priemyselnom centre sa zakladá na západohanáckom interdialekte a smeruje k spisovnej češtine. Vo vlastnej brnenskej reči sa hanácke znaky uplatňujú v súkromných rozhovoroch v niektorých spoločenských vrstvách, a to najviac u poľnohospodárov a robotníkov. V kruhoch verejných zamestnancov, v obchodoch a úradoch, v školách je výskyt hanáckych prvkov viac obmedzený.

Kapitola o hláskosloví (str. 10—38) je spracovaná v 11 oddieloch. Inventár hlások sa podáva z fonetického hľadiska bez zreteľa na ich zaradenosť vo fonologickom systéme. V druhom oddiele *(Původ hlásek v brněnské mluvě)* a v treťom oddiele *(Pračeské hlásky a jejich střídnice v brněnské mluvě)* sa podáva hláskoslovná problematika raz videná zo súčasnosti a druhý raz z prajazyka. Pohľad zo súčasnosti by bol tiež umožňoval opísať dané javy dosť jasne a zreteľne. Všeličo z hláskoslovných javov by sa bolo mohlo podať koncentrovanejšie.

V kapitole o tvorení slov (str. 39—44) sa s pomerne hojnou exemplifikáciou podávajú produktívne i menej produktívne typy tvorenia podstatných mien, prídavných mien a slovies. Patrilo by sem aj čosi zo zámen a čísloviek, ale predovšetkým tvorenie adverbií, ktoré je zaradené až v kapitole o skladbe na str. 92—93 (§ 202).

Úsporne, ale obsažne je podaná kapitola o skloňovaní podstatných a prídavných mien, zámen a čísloviek a o časovaní slovies (str. 45—65).

Kapitola o skladbe (str. 66—93) je pomerne obsiahla. Prvá časť zahŕňa vetoslovie (neslovesné a slovesné vety, vety podľa obsahu, súvetie, časti vety, otázky zhody a slovosledu). V druhej časti sa preberá význam slovných druhov a tvarov a napokon negácia. Aj tu autor zhromaždil vzácny materiál. S takým obsiahlym opisom syntaktických javov sa v nárečových monografiách obyčajne nestretávame. F. Svěrák sa venoval štúdiu brnenskej reči pomerne dlho. Zachytil množstvo zaujímavého syntaktického materiálu. Jeho spracovanie poskytuje plastický obraz o syntaktickej stránke opisovaného jazykového prostredia. Autor dobre vystihol, čo je pre brnenskú syntax príznačné.

Do slovníka (str. 94—129) autor zaradil slová, ktorých niet v spisovnom jazyku, alebo sú v ňom zriedkavé, ktoré majú iný význam alebo iné znenie. Niektoré slová uvedené v exemplifikácii sa však v slovníku ani v registri neuvádzajú. Napríklad *ščerchovica* (§ 36, str. 35) nie je v slovníku. Je tam sloveso *ščerchat, -ám* „chřestit" a *ščercháč* „druh jablek", v indexe je *ščerk*. Bolo by bývalo užitočné pojať do slovníka viac slov. Na druhej strane sú tu slová rozmanitého pôvodu (nemecké, francúzske, latinské, talianske atď.), nie zriedka adaptované alebo deformované a patriace do slangu alebo argotu (tzv. brnenskej plotny). V mnohom ohľade slovník naznačuje istý smer utvárania bežnej hovorovej slovnej zásoby a najmä jej začlenenosť do kultúrnej sféry stredoeurópskej v nemeckom podaní. V slovníku sú aj ustálené spojenia, príklady na prenesený význam atď.

Súvislé texty z vnútorného Brna a z predmestí (str. 130—142), zapísané v rozmanitých časových obdobiach, dopĺňajú obraz o brnenskej reči.

Jednotlivé kapitoly obsahujú množstvo jazykového materiálu precízne a prehľadne zatriedeného. Sprievodný autorský text, ktorým sa rozvádzajú a vykladajú isté fakty, je však nadmieru úsporný, ba úryvkovitý. Autor sa prísne drží schémy opisu, ktorý sa bol ustálil pod vedením akad. F. Trávníčka a traduje sa ako metóda monografie brnenskej dialektologickej školy. Prvou mono-

grafiou tohto druhu bola práca A. Kellnera (*Východolašské* nářečí, Brno, I. 1946, II. 1949). Sám F. Trávníček svoju predstavu o monografii dialektu uverejnil v stati *Zásady monografického popisu jednotlivých slovanských nářečí* (Čs. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958, 209—214). Všetky spomenuté monografie F. Svěráka majú takmer rovnaké rozdelenie látky, rovnakú stereotypnú dikciu. Z hľadiska samého materiálu nie je to na škodu. Ale pri opise dialektu sa žiada vziať do ohľadu aj novšie metodologické a teoretické výdobytky, novšie kritériá pre zaraďovanie a hodnotenie nárečových faktov.

Jednako monografia *Brněnská mluva* má mimoriadnu hodnotu v tom, že presvedčivo ukazuje, ako je reč mesta determinovaná nárečovým prostredím okolia. Súčasne ju možno pokladať za významný prínos do metodológie výskumu tzv. mestskej reči. Na príslušných miestach sa pripomínajú rozdiely a zhody medzi vlastnou mestskou rečou a rečou predmestí, medzi rečou staršej a mladšej generácie, medzi rečou inteligencie, zamestnancov, robotníkov atď. Tieto poznámky sú veľmi dôležité, pretože upozorňujú jednak na smer pohybu v jazyku, jednak zdôrazňujú prvky, ktoré charakterizujú jazykový úzus jednotlivých spoločenských vrstiev. Na druhej strane sa ukazuje, že medzi úzom jednotlivých vrstiev niet určitých hraníc a že ťažko by bolo zostaviť inventár prvkov v reči niektorej vrstvy, ktorý by bolo možno pokladať za uzavretý systém. Mohol by to byť len výpočet jednotlivostí z jednotlivých čiastkových systémov.

Svěrákova monografia ukazuje, že východiskom výskumu mestskej reči by mal byť dialekt mesta a jeho okolia, pretože bežný jazyk mesta utvárajú široké masy mestského obyvateľstva, ktoré je obyčajne svojím pôvodom a širokým príbuzenstvom živo zviazané s blízkym okolím. Reč tejto mestskej masy je danosť nárečová v zemepisnom zmysle. Na ňu sa navrstvujú prvky štandardizovanej terminológie a bežného hovorového spisovného jazyka. V nej vznikajú a svoju funkciu majú slangy a argoty. Ak by východiskom výskumu vzťahu medzi spisovným jazykom a nárečím mesta mal byť spisovný jazyk, potom by výsledkom mohlo byť iba zistenie týkajúce sa dodržiavania, resp. narúšania spisovnej normy. Pri výskume vzťahu spisovného jazyka a nárečí ide o celý komplex otázok, ktoré vyplývajú z rôznosti aspektov. Podstatný význam majú predovšetkým dva aspekty: geneticko-historický a spoločensko-funkčný. Pôsobenie okolia na jazyk mesta má iný charakter ako pôsobenie mesta na nárečia okolia. Výskum tzv. mestskej reči je nevyhnutne dvojsmerný, protichodný. Podľa všetkého však smer od miestneho nárečia je primárny, smer od reči mesta je sekundárny.

Svěrákova monografia v naznačenom komplexe mnohých predbežne otvorených metodologických problémov z výskumu mestskej reči prináša veľmi podnetné myšlienky.

J. Štolc

ROZLIČNOSTI

O slovných spojeniach zdravé jadro, bytové jadro. — V slovníku spisovnej slovenčiny a spisovnej češtiny sa pri slove *jadro* (čes. *jádro*) neuvádzajú dva novšie výrazy, ktoré sa v každodennej rečovej praxi veľmi rýchlo rozšírili. V prvom prípade ide o použitie podst. mena *jadro* v spojení *zdravé jadro (komunistickej) strany,* v druhom prípade máme do činenia so spojením *bytové jadro,* dobre známym z oblasti stavebníctva. Dnes sa obidva termíny (politický termín *zdravé jadro* i stavebnícky termín *bytové jadro*) rozšírili natoľko, že sa stali všeobecne známymi a bude ich potrebné zachytiť v lexikografických prácach.

Uspokojíme sa aspoň s týmito dokladmi na slovné spojenie *zdravé jadro:*

Preto muselo *zdravé jadro strany* používať i mimoriadne formy politického boja, tým skôr, že tlač, rozhlas a televízia boli ešte v rukách pravice. — Do vedomia *zdravého jadra strany* i všetkých statočných občanov nášho socialistického štátu sa zapísal G. Husák svojím pevným a smelým postupom proti kontrarevolúcii a dôsledným internacionalistickým postojom pri riešení všetkých otázok, ktoré súviseli s obnovou súdružskej spolupráce a ideovej jednoty s KSSZ a ďalšími bratskými stranami. *(Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ,* Príloha Pravdy, dec. 1970, str. 14.)

Pri novej obsahovej náplni slovného spojenia *zdravé jadro* (*strany, straníckej organizácie, skupiny* atď.) dochádza k významovému posunu základného slova *jadro* i k posunu určujúceho príd. mena *zdravý.* Pravda, slovné spojenie *zdravé jadro* sa v spisovnej slovenčine používalo aj doteraz v prenesenom význame (pôvodný význam *zdravé jadro jabĺk, hrušiek* ... existuje v slovenčine ďalej paralelne popri prenesenom význame). *Slovník slovenského jazyka* I, str. 628 uvádza takýto príklad na všeobecne známy posunutý význam slova *jadro: dobré, zdravé jadro niečoho* dobrý základ, zdravá podstata; *v jadre dobrý* v základe, v podstate.

Zdravým jadrom strany sa v politickom zmysle označuje tá časť, zložka členskej základne straníckej organizácie, skupiny, ktorá si zachovala ideovú a politickú čistotu, stranícku zásadovosť, jasný politický cieľ, jednoznačný postoj k socializmu, k táboru socializmu atď.

Porovnaním spôsobu spracovania základného slova *jadro* v SSJ I a *Slovníku spisovného jazyka českého* I (pri slove *jádro*) sme zistili zaujímavý rozdiel. V českom slovníku pri hesle *jádro* (755) je zachytené ako frazeologizmus iba spojenie *„mít dobré jádro* mít dobrý základ, být pevného zdraví". Z porovnania vyplýva, že slovenské slovné spojenie *zdravé jadro dačoho* má širší význam a bežnejšie sa v reči používa spojenie *zdravé jadro* (nie „dobré jadro"), zatiaľ čo v češtine je bežné frazeologické spojenie *mít dobré jádro.*

Příruční slovník jazyka českého VIII (Praha 1955—1957, 342—343) uvádza pri hesle *zdravý* voľné slovné spojenie *„zdravé jádro": Věřil v dobro i v lid, v jeho* zdravé jádro (Jirásek).

Ten istý slovník pri hesle *jádro* (PSJČ I, Praha 1935—1937, 1156) nemá nijaký príklad na „zdravé jádro", ktoré by mohlo prípadne naznačovať možnosť

výskytu tohto slovného spojenia ako frazeologizovaného aj v češtine. Doklad pri príd. mene *zdravý* (v českom slovníku) v spojení s podst. menom „jádro" skôr nasvedčuje, že ide o voľné spojenie, aké máme aj v iných prípadoch: *zdravé, zhnité jadro, dozreté, nedozreté jadro, veľké, malé jadrá* atď.

Zo starších českých slovníkov neuvádza spojenie *(mít) zdravé jádro* napr. *Slownjk česko-německý* od J. Jungmanna (I. zv. Praha 1835, 550—560 heslá *gadrný, gádro;* V. zv. Praha 1839, str. 636 heslo *zdrawý*). Excerpčný materiál, ktorý nám dali k dispozícii pracovníci Ústavu pro jazyk český v Prahe (za čo im vyslovujeme vďaku), svedčí o tom, že spojenie *zdravé jádro* sa v živej češtine vyskytuje. Ide teda len o nedostatok slovníkov, že ho nezachytávajú.

Prevažná väčšina dokladov, ktoré máme uložené v archíve SSJ, dokazuje, že v slovenčine je bežné spojenie *zdravé jadro* (6 dokladov zo siedmich má *zdravé jadro*, 1 doklad z Pravdy 1947 *dobré jadro* — pisateľ neznámy, značka M.). Uvedieme aspoň daktoré doklady:

Ak je v tebe *zdravé jadro*, prostredie ťa nezlomí. (Plávka) — Hudobné teleso nášho divadla má *zdravé jadro*. (Hoza) — *Zdravé jadro* našej strany... (tlač)

Slovo *jadro* v prenesenom význame „základ, podstata" sa v súvislostiach s KS používa dávno: *robotnícke jadro KS* (1953); *vedúce jadro strany* (1953) po rusky *osnovnoje jadro* = základné jadro).

Slovné spojenie *zdravé jadro* zúžilo svoj význam na základnú, oporný zložku straníckych organizácií. Výraz sa stal všeobecne známym prostredníctvom hromadných komunikačných prostriedkov.

Pri štúdiu archívneho materiálu sme pri slove *jadro* okrem toho zistili tieto skutočnosti: *prísť dačomu na jadro* (SSJ I, 628) máme doložené jediný raz *z diela Z. Zgurišky* (Bičianka z doliny 1948, 72): *Zato, keď Kujka chcel dačomu* na jadro prísť, *nepýtal sa na radu ženy, lež urobil to sám.* To potvrdzuje, že *prísť na jadro dačomu* je zriedkavé spojenie, pretože v slovenčine je bežnejší výraz *prísť na koreň* (veci). Iný ráz majú slovné spojenia *poznamenať k jadru veci, vylúpnuť jadro problému* ap. — v archívnom materiáli síce doložené, ale v SSJ I pri podst. mene *jadro* nespracované. Zdá sa, že ide o novšie, knižné spojenia, nie také bežné v ľudovej reči, ako napr. *mať zdravé jadro, byť zdravým jadrom dačoho, tvoriť zdravé jadro dačoho* atď.

Popri množstve dokladov na prenesený význam slova *jadro* (centrum, základ, podstata): *historické jadro mesta, citové jadro, myšlienkové jadro, jadro teórie* atď. (v SSJ I zachytené v 2. a 3. význame), našli sme aj doklady na odborné, terminologické (tiež novšie) spojenie *bytové jadro.* Príklad:

Ešte vo väčšom rozsahu sa vyskytuje tento problém pri tzv. predvýrobných výrobkoch, ako sú: stavebné panely stenové, stropné, *bytové jadrá* a iné prefabrikáty (J. Ferianc, Vlastné náklady a ceny, Bratislava 1963, 236).

Terminologické využitie podst. mena *jadro* je v slovenčine (i v češtine) bohaté. Napríklad v drevárstve je známe *jadro dreva;* v biológii *jadro bunky, bunkové jadro;* v elektrotechnike *železné jadro cievky;* vo fyzike *atómové jadro* alebo *jadro atómu;* v geológii *kryštalické jadro* (pohoria), *zemské jadro* (zemegule) atď.

V každom z týchto termínov je zachovaná podstatná sémantická zložka slova *jadro,* t. j. centrálna, vnútorná, základná časť dačoho, kým ostatné významové prvky sú prebudované podľa charakteru pojmu, ktorý termín označuje. Spresňujúco a doplňujúco funguje v tomto type dvojslovných termínov aj prívlast-

ková (určujúca) časť termínu: *bunkové (jadro), atómové (jadro), bytové (jadro).* Definíciu termínu *bytové jadro* uvádza (vyberáme z nej iba podstatnú časť) *Stavebnícky náučný slovník* III, 1, str. 38 (Bratislava 1964): „bytové jadro — inštalačný dielec (prefabrikát), v ktorom sú sústredené rôzne druhy inštalácií s typovým zariadením kúpeľne, záchodu (WC) a kuchyne s príslušnými medzistenami."

Termín *bytové jadro* neuvádza ani SSJ ani *Slovník spisovného jazyka českého* I, hoci možno predpokladať, že pomenovania fungujú rovnako v slovenčine i v češtine.

Obidva spomenuté príklady na využitie existujúcich domácich jazykových prostriedkov na označenie nových javov, predmetov svedčia o schopnosti jazyka pružne a výstižne reagovať na každodenné potreby spoločnosti.

M. Ivanová-Šalingová

Povidne, nie „po vidne". — Na vyjadrenie sémantického obsahu rozmanitých okolností sa v slovenčine používajú alebo rozličné predložkové spojenia, alebo príslovky. Ako môžeme sledovať vo vývine našej pravopisnej normy, mnohé predložkové spojenia príslovkového rázu sa postupne univerbizujú, najmä ak majú jednoznačne jednotný obsah a hojne sa používajú.

Takouto okolnostnou príslovkou, ktorá vznikla univerbizáciou z predložkového spojenia, je napr. príslovka *potme.* V tejto podobe ju uvádza už A. Bernolák v *Slowári* na str. 2390 a tak ju podáva aj *Slovník slovenského jazyka* (SSJ III, 354) s dokladom z Tatarku: *Sedela za stolom* potme. SSJ má ako výklad predložkové spojenia *v tme, za tmy, bez svetla.*

Okolnostná príslovka *potme* je dnes v slovenčine všeobecne známa a bežne používaná, ale je istým spôsobom aj osihotená. Zahrnuje vo svojom význame i spôsob i čas ako fyzické okolnosti v prírode alebo umele navodené (keď sa zotmie, alebo: keď sa zahasí svetlo, teda v tme), za ktorých sa príslušný dej odohráva: *Deti sa vrátili z výletu až* potme (= keď sa už bolo zotmelo, keď už bolo tma). — *Keď zhaslo svetlo, museli sedieť potme* (= v tme).

Javy však existujú v dialektických protikladoch, a tak sa dá rátať i s okolnosťou protikladného rázu, ako je okolnosť *potme,* čo má jazykové vyjadrenie v opozite *povidne,* prípadne *posvetle.* Slovník slovenského jazyka, ani staršie slovníky tieto príslovky nezaznamenávajú. Treba nám preto uvážiť, či patria do slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Jav antonymie ide v jazyku naprieč všetkými slovnými druhmi. Ak sú teda opozitami podstatné mená *tma* a *vidno, svetlo,* prídavné mená *temný, tmavý* a *vidný, svetlý,* príslovky *(je) tma — (je) vidno, svetlo* a všetky ich SSJ uvádza, oprávnene mohla vzniknúť otázka, prečo sa v SSJ nenachádzajú príslovky *povidne, posvetle.* Pritom je isté, že z úzu sú tieto príslovky známe.

Vysvetliť daný stav nám pomôže práve to, čo sme spomenuli o vývine našej pravopisnej sústavy v otázkach univerbizácie predložkových spojení príslovkového rázu. V dokladovom materiáli na koncipovanie SSJ máme iba jediný doklad na univerbizovanú príslovku *povidne,* a to od K. Tomaščíka z Džarkov (1953): *„Nemôžem, gazdičko", ozval sa Štefan, ... „chcem si to na nocľažisku spraviť ešte* povidne". Ale na excerpčných lístkoch na výraz *vidno* nájdeme dostatok príkladov na predložkové spojenie *po vidne.* Uvedieme si ich zo staršej i novšej literatúry, bez pravopisných úprav.

Vy ste pán brat po tme húdol a po vidne *tancoval.* (Kalinčiak) — *Potme húdol a* po vidne *tancoval* (Záturecký) — *Inokedy* po vidne, *i to len horko-ťažko podvihol hlavu z postele.* (Kukučín) — *Zajtra* po vidne *ich uvidíš* (Slovenské povesti) — *Bál sa (vyzvedač) pozrieť* po vidne *do očú svojej domoviny.* (Cirbusová) — *Načo so sviečkou* po vidne? *Na kieho čerta?* (M. Krno 1954)

Na príslovku *posvetle,* ani na predložkové spojenie *po svetle* sme v slovníkovom materiáli JÚĽŠ SAV doklad nenašli.

Záverom sa dá konštatovať toto: písomné doklady ukazujú, že predložkový výraz *po vidne* sa používa ako opozitum príslovky *potme.* Dosiaľ sa však tieto výrazy nepíšu graficky jednotne. Ak vychádzame z formálneho paralelizmu v stavbe výrazu *(po tme > potme; po vidne > povidne)* a z významovej antonymie, je odôvodnené písať *povidne* ako jednoslovný príslovkový výraz. Rovnako sa zdá opodstatnené zaradiť toto slovo ako súčasť živej slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny do slovníka i do gramatiky. Čo sa týka príslovky *posvetle,* je rovnako opodstatnené písať ju ako jedno slovo, ale predbežne niet na ňu v ústavnom archíve JÚĽŠ SAV písomných dokladov.

M. Marsinová

Adjektíva typu koľkodňový v slovnej zásobe spisovnej slovenčiny. — V súčasnej spisovnej slovenčine sa navidomoči rozmnožuje počet adjektívnych kompozít, najmä terminologického charakteru, ako je napr. *ľahkoatletický,* ktoré prislúchajú k syntagmatickým spojeniam typu *ľahká atletika,* teda adjektívum + substantívum. Obdobná je situácia pri syntagmatických spojeniach číslovka (určitá al. neurčitá) + substantívum. Aj z týchto spojení možno tvoriť adjektívne kompozitá: *sto strán* (rukopisu) — *stostranový* rukopis; *mnoho buniek — mnohobunkový; sedem poschodí — sedemposchodový.*

Pri adjektívach odvodených z číslovkových výrazov si treba uvedomiť niekoľko pravidelných javov. Číslovky *jeden* až *štyri* sa dostávajú do týchto adjektívnych kompozít v obmenenej podobe. Zo spojení, kde číslovka *jeden, jedna, jedno* vystupuje vždy v príslušnom rode podľa rodu substantíva, s ktorým sa spája, máme v adjektívnom kompozite neutralizovanú podobu *jedno-: jeden člen — jednočlenný, jedna posteľ — jednoposteľový, jedno oko — jednooký.* Proti trom podobám číslovky *dvaja, dva, dve* je pri adjektívach podoba *dvoj-* (známa napr. v skupinovej číslovke): *dvojchlapové* (víno), *dvojlistový, dvojstránkový, dvojmiestny.* Podobne pri kompozitách zo spojení s číslovkami *traja, tri* a *štyria, štyri* máme v adjektívach podoby *troj-* a *štvor-: trojmetrový, štvorposchodový.* Pri kompozitách s číslovkou *päť* a vyššie a s neurčitými číslovkami niet zmeny v podobe číslovky: *päť miest — päťmiestny, desať korún — desaťkorunový, mnoho miliónov — mnohomiliónový, málo kvetov — málokvetý.* Ako vidieť, ide z hľadiska číslovkového výrazu o celkom pravidelné tvorenie. Sú to všetko produktívne, živé typy, preto ich Slovník slovenského jazyka uvádza len vo výbere. My tu z nich podáme len niekoľko málo na ilustráciu:

jednobunkový i star. ***jednobunečný*** (organizmus); ***jednociferné*** (číslo); ***jednofarebná*** (tlač); ***jednohodinová*** (prednáška); ***jednoloďová*** (stavba), ***jednoposchodový*** (dom), ***jednostrunový*** (nástroj) (SSJ I, 644—647);

dvojbodový (náskok); *dvojcylindrový* (parný stroj), ***dvojdetná*** (rodina), ***dvojhrbá*** (ťava), ***dvojosminový*** (takt), ***dvojzväzkový*** (román) (SSJ I, 351—355);

trojdecová (fľaša), ***trojhranný*** i ***trojhranový*** (pilník), ***trojkolesový*** (traktor), ***troj-***

molekulová (reakcia), ***trojslabičné*** (slovo), ***trojtýždňová*** (dovolenka), ***trojvalcový*** (motor) (SSJ IV, 586—592);

štvorciferné (číslo), ***štvorhlavý*** (sval), ***štvormetrová*** (žrď), *štvorriadkové* (strofy), *štvorzväzkový* (román) (SSJ IV, 464—467);

päťramenná (hviezda) (SSJ III, 48); ***šesťdňový*** i ***šesťdenný*** (zájazd) (SSJ IV, 401), ***sedemročný*** (chlapec) (SSJ IV, 44), ***jedenásťročná*** (stredná škola) (SSJ, I, 642), *dvadsaťkorunová* (bankovka) (SSJ I, 348) atď.;

mnohobunkový i *mnohobunečný* (organizmus), ***mnohoposchodová*** (budova), *mnohostranová* (kniha) (SSJ II, 163—165);

(arábka) *málokvetá; málotriedna* (škola) (SSJ II, 86—89);

viacetapové (preteky), *viacfázový* (prúd), *viackilový* (balík), ***viacminútová*** (prestávka), *viacvrstvový* náter (SSJ V, 82—85);

veľaročné (väzenie), *veľasľubné* (slová) (SSJ V, 48—49).

Prvá časť všetkých týchto a podobných adjektív vyjadruje rozličné vlastnosti súvisiace s kvantom javov. A na kvantum sa pýtame zámennou príslovkou *koľko: koľko strán? — päť, desať, sto, veľa, málo, mnoho.* Treba sa nám však pýtať aj na rozličné vlastnosti súvisiace s kvantom: napr. na knihu, ktorá má mnoho strán, sa pýtame: *koľkostranová kniha?* Na hrniec s obsahom dakoľko litrov sa pýtame: *koľkolitrový hrniec?* Pri stavbe budovy sa dozvedáme, *koľkoposchodová budova* to bude. A pred cestou zisťujeme, *koľkodňový* zájazd máme pred sebou. Pritom konštatujeme, že ani jedno z adjektív tohto typu *Slovník slovenského jazyka* neuviedol. Pri revízii materiálu, z ktorého sa SSJ koncipoval, zisťujeme, že skutočne niet dokladov na tento typ kompozít okrem jediného výpisku z Jégého: *A* koľkodňová *robota to môže byť?* V novom materiáli pribudol z r. 1969 ďalší doklad *koľkovrstevný* (Koľkovrstevnou *ozaj básnickou metaforou vládze byť tento Steinbeckov prostý príbeh?* KŽ 1969, č. 6)

Aký záver treba urobiť z týchto zistení? Hoci nie je dostatok písomných dokladov, adjektívne kompozitá s prvou časťou *koľko-*, ktorými sa pýtame na číslovkové kompozitá typu *dvojdňový*, teda adjektíva typu *koľkodňový*, patria do slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Do slovníka by postačilo v budúcnosti uviesť dve-tri z nich na ukážku, napr. *koľkociferný, koľkodňový, koľkolitrový,* aby mal používateľ slovníka istotu, že tento typ kompozít do slovenčiny patrí, i aby mal istotu o ich pravopisnej podobe, že sú to kompozitá. Čo sa týka druhej časti týchto kompozít, pozorujeme v súčasnej spisovnej slovenčine tendenciu používať tu adjektíva s príponou *-ový: jednolitrový, dvoj-, troj-, mnoho-, koľkolitrový; jedno-, dvoj-* atď. *koľkometrový, jedno-, dvoj-* atď. *koľkoposteľový.* Máme však aj dosť ustálených adjektív staršieho typu na *-ný,* napr.: *jedno-, dvoj-* atď. *koľkociferný, jedno-, dvoj-* atď. *koľkofarebný.* Ak SSJ v niektorých prípadoch uvádza dvojtvary, zvyčajne podobu na *-ný* označuje za staršiu, napr. *jednobunkový* i star. *jednobunečný.* Zriedkavé sú terminologické adjektívne kompozitá utvorené bez prípony od príslušného substantíva, napr. *dvojhrbá* (ťava), *štvorhlavý* (sval), *(arábka) málokvetá.* Pri kompozitách s prvou časťou *koľko-* treba zachovávať tú podobu adjektíva, ktorá je bežná pri ostatných číslovkových kompozitách, teda *koľkohrbá* ťava?, *koľkociferné* číslo?, *koľkolitrový* hrniec?, *koľkostranová* kniha?, *koľkoročné* väzenie?, *koľkovrstvový* náter? Podľa podôb *jednovrstvový* (bot., SSJ I, 648), *dvojvrstvový* (poľnohosp., SSJ I, 355), *trojvrstvový* (SSJ IV, 592) a *viacvrstvový* (SSJ V, 85) pokladáme za správnu len podobu *koľkovrstvový,* teda nie „koľkovrstevný", ako sme našli v citovanom doklade z Kultúrneho života.

M. Marsinová